

**Egy 17. századi arisztokrata nő
mindennapjai – Batthyány Erzsébet
levelei alapján**

Jelige: grófnő

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
Történeti kontextus, historiográfia	4
Családtörténeti kontextus, nevelés, műveltség	7
Batthyány Erzsébet Erdődy Györggyel való házassága	13
Missilis scriptor(ok).....	15
A missilisek felépítése, formai jegyeik	17
Batthyány Ádám.....	21
Lobkowitz Poppel Éva	23
Batthyány Erzsébet levele Batthyány Borbálának.....	25
Batthyány Erzsébet végrendeletének tanulságai	26
Konklúzió	29
Bibliográfia	32

Bevezetés

A dolgozat célja, hogy Batthyány Erzsébet (1618/1619 – 1688) levelezésén keresztül bepillantást adjon egy 17. századi magyar főúri asszony életének mindennapjaiba. Erzsébet missilisei történeti forrásként különleges helyet foglalnak el, mivel egy olyan korszakból származnak, amikor a nők társadalmi és családi életének dokumentálása még nem volt gyakori. A dolgozat ezt a hiányt próbálja pótolni Erzsébet személyes írásain keresztül, amik lehetővé teszik hogy ne csak az ő élettörténetébe, hanem a korabeli főúri nők világába is bepillantást nyerjünk.

A „női történelem” az elmúlt évtizedekben egyre több figyelmet kapott a történettudományban. A korabeli magánlevelek által megismerhetjük, hogyan élték meg a különböző társadalmi státusú nők a mindennapokat, milyen családi és társadalmi szerepeket vettek fel, illetve milyen lehetőségeik voltak erre. Bepillantást nyerhetünk abba is, hogy hogyan igazodtak el az őket körülvevő társadalmi normák között és milyen fórumokon volt lehetőségük politikai szerepvállalásra.¹

Írásomban nem csupán Batthyány Erzsébet leveleinek történelmi értékét vizsgálom, hanem a levélkorpusz felépítését, a nyelvezeti sajátosságait is, mert ez az eljárás is rendelkezik módszertani szempontból történeti értékkel. Ez az eljárás ugyanis segít rekonstruálni a korabeli főúri hölgyek kommunikációs formáit és írásos kultúráját. Valamelyest az interdiszciplinaritás felé haladva teszem mindezt, mert ezáltal a nyelvi és szociokulturális jellemzők is megjelennek a kutatásban.

A dolgozat alapját a primer források közé tartozó Batthyány Erzsébet által küldött levelek képezik, amelyek családtagjaihoz íródtak. A vizsgált korpusz a Batthyány-missilisek (P1314) között található az No. 3310–3484 jelzet alatt. Batthyány Erzsébetnek 175 levele van, amelyek közül nem vizsgáltam meg négy darabot: egyet, amelyet egy K. N. monogramot viselő író neki címzett, így ez nem Erzsébet levele; továbbá három német nyelvűt, amelyekből kettőt édesanyjának, egyet pedig húgának Borbálának (1619 k. – 1680. máj. 8.) írt (a levelek fentebb említett módszerrel történő vizsgálata ezek esetében nem releváns, továbbá tartalmuk alapján jutunk olyasféle információkhoz, melyekhez más, magyar nyelvű leveleiből ne jutnánk). A vizsgált korpuszban nyolc szól a női családtagoknak, hét édesanyjának, Poppel Évának (1585/1590 körül – 1640. nov. 15-21. között) és egy pedig Batthyány Borbálának. A további 163 levél mind bátyáinak, Batthyány Ádám dunántúli főkapitánynak (1609. november 14. –

¹ Erről lásd bővebben a historiográfiai bevezetőben említett munkákat.

1659. március 15.) van címezve. Az írásomban a missiliseket tematikusan mutatom be az alapján, hogy azokat írója kinek címezte, önálló fejezetekben foglalkozom a bátyjának, Batthyány Ádámnak, Poppel Évának, és húgának, Borbálának küldött levelekkel. Ez a megközelítés lehetőséget ad arra, hogy feltárjam, hogyan alakultak a családi kapcsolatok, illetve milyen témák kerültek előtérbe a különböző családtagokkal folytatott levelezésekben, milyen jellemző vonásai voltak az interakcióknak, és például hogyan változtak Erzsébet gondolatai és kérései a címzettek függvényében.

A levélkorpuszban található összes dokumentum közül csak azokat használtam fel és hivatkoztam rájuk, amelyek szorosan kapcsolódnak az adott vizsgálati szempontokhoz. Ez a kiemelés lehetővé teszi, hogy a dolgozat a levelezést nem kronológiailag, hanem társadalmi és kapcsolati összefüggéseiben tárgyalja Batthyány Erzsébet életútjához kapcsolódóan.

A vizsgált missilisek betekintést nyújtanak a grófnő személyes világába is. Megismerhetjük feladatait és kapcsolatrendszerének egy részét, társadalmi és családi kötelezettségeit. A források egyéni érzéseit, gondolatait és hétköznapi kihívásait dokumentálják, amelyeket a dolgozat során a korabeli főúri női szerepek szempontjából elemzek, és amely az elitkutatás egyik fontos szegmensét jelenti.

Bár munkám nem klasszikus életrajz, és feltárását sem én végeztem el, de a korabeli, vonatkozó források közül elemzés alá vontam Batthyány Erzsébet végrendeletét is, amelyet Zsámbéky Monika publikált 1999-ben,² mert a végrendelet segít feltárni Erzsébet végső rendelkezéseit és döntéseit, különös tekintettel az egyházi támogatásokra, birtokügyeire, valamint az örökösödés kérdésére.

Történeti kontextus, historiográfia

A nők történelmi szerepének és mindennapi életének vizsgálata részben források szűkössége, részben „másfajta” történelmi gondolkodás miatt sokáig elhanyagolt területnek számított. A nőtörténet kutatása, a történelem gender szemléletű feltárása csak az elmúlt évtizedekben kezdett nagymértékben teret hódítani a történettudományban. Számos külföldi és hazai szerző próbálja meg kutatásaival és műveivel bizonyítani, hogy a nőtörténet vizsgálata nem másodlagos, hanem a történettudomány szerves része, amely annak teljességét szolgálja. Napjainkra már kidolgozott elmélettel és módszertannal rendelkezik, amely folyamatosan fejlődik, és az

² Zsámbéky 1999.

inter-, valamint multidiszciplinaritással még inkább átformálja az előző korról alkotott képünket. A nehézsége azonban mind a mai napig megmaradt, mert míg a politikai és katonai események részletesen fennmaradtak krónikákban, feljegyzésekben és naplókban addig a nők életéről, kiváltképpen a nem főúri vagy felső társadalmi rétegekből származó hölgyek mindennapjairól nagyon kevés közvetlen forrás maradt ránk.

Ahogy French és Poska is említi műyükben³ a női életutak feltárása sokáig csak az uralkodónők, arisztokraták vagy más prominens szereplők életének vizsgálatára korlátozódott. Azok a nők, akik nem politikai vagy társadalmi vezetőszerpben voltak, sokáig kevés figyelmet kaptak, mivel az írott források jelentős része kizárólag férfiakról származott, és a „hivatalos” történetírás is a férfiak tevékenységeit: politikai életben való részvételt, a gazdaság működtetésében való szerepvállalást részesítette előnyben.

A nőtörténelem kutatása Magyarországon – tágabb értelemben a közép-európai régióban – késve indult meg a nyugati világ nőtörténeti vizsgálataihoz képest. Az első ehhez köthető kutatások publikálása az 1960-as években kezdődött. Az első tanulmányok elsősorban a női művelődés, a nőnevelés bemutatásával foglalkoztak.⁴ Ezt követték a különböző női személyek életét részletesebben bemutató művek, mint például S. Nagy Katalin könyve Anna Margitról⁵, Ország Liliéről⁶, Péter Katalin kötete Báthory Erzsébetről⁷, vagy az R. Várkonyi Ágnes szerkesztésében megjelent híres történelmi nőalakjainkat bemutató kötet⁸. Takáts Sándornak a témában a századfordulón megjelent tanulmányait pedig, amelyek még a hagyományos megközelítést tükrözik, újra felfedezték, Régi magyar nagyasszonyok⁹ címen önálló kötetbe rendezték, kiadták és a tanulmányokat újraértelmezték, ami nem számított egyedi esetnek az 1980-as években, mert a kutatás kiindulópontja a századfordulón felfedezett nőalakok életútjának áttekintése volt.¹⁰

³ French – Poska 2007. 11.

⁴ Például Orosz Lajos: *A magyar nőnevelés úttörői*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.; Nagyné Szegvári Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918)*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.

⁵ S. Nagy 1971.

⁶ S. Nagy 1993.

⁷ Péter 1985.

⁸ R. Várkonyi 1997.

⁹ Takáts 1982.

¹⁰ Lásd erre pl. Horváth Mihály Zrínyi Ilona életrajzát (Zrínyi Ilona életrajza, Ráth Mór kiadása, Bp., 1869.), amit R. Várkonyi Ágnes hasznosított újra (R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona: "Európa legbátrabb asszonya". Ford. Yilmaz Gülen. Közread. a Magyar - Török Baráti Társaság, Budapest, 2008.), vagy Báthory Erzsébeté (Sebestyén József: Báthory Erzsébet. 1560-1614. Székesfehérvár, 1913.), akinek históriáját először a hiányos történeti ismeretek miatt az orvostörténet fedezte föl újra (Antall József – Kapronczay Károly: A szadizmus történetéből: Báthory Erzsébet. Természet Világa, 1974. (105. évf.) 6. sz. 259-261. old.) és akinek a történeti háttérét Szádeczky-Kardoss Irma tárta föl (Szádeczky-Kardoss Irma: A Báthory Erzsébet elleni koncepciók eljárás egyes történeti forrásainak értelmezése. Levéltári Közlemények, 1994. (65. évf.) 1-2. sz. 65-87. old.)

Gaál Izabella, aki a nők szerepét vizsgálta a reformáció terjesztésében, kiemeli, hogy bár a XVI. században egyre több nő kezdett írásba, a levelezések megőrzésére sokáig nem fordítottak nagy figyelmet. Ez különösen igaz a magánlevelezésekre, amelyek nem számítottak hivatalos dokumentumoknak, és gyakran elvesztek vagy megsemmisültek az idő múlásával.¹¹ Ennek csak látszólag mond ellent Lengyel Tünde állítása, aki ekként fogalmazott „A családi levéltárakban a 16. századtól kezdve a missilisok számának nagyarányú növekedése figyelhető meg. A levelek között szép számmal találunk nők által, illetve nőknek írtakat is.”¹² Mert igaz ugyan, hogy egyre jobban kezdett elterjedni a levélírás, de ezek produktumai közül nem mindegyik maradt meg az utókor számára. A missilis levelek továbbá új dimenzióját nyitották meg a kutatásnak, amikor felfedezésre került, hogy személyes hangvételükkel saját gondolatokat és érzéseket rögzítenek, így nemcsak történelmi forrásként, hanem egyfajta kulturális és pszichológiai lenyomatként is értékelhetők („Ezeket a leveleket semmi más nem pótolhatja: sem a történetírók, sem a költők művei, sem a számadáskönyvek, de még az oklevelek sem mutatják meg az egykori mindennapi életet a maga pillanatnyi valóságában oly gazdagon, mint a régi magyar asszonyok levelei”¹³).

A forráskiadások elszaporodásával a nőkhöz köthetőek száma is emelkedett, elsősorban tehát a magánlevelezésekre, továbbá a végrendeletekre kell gondolni. A legismertebb közülük a hazai szakirodalomban Nádasdy Tamásnak és feleségének, Kanizsai Orsolyának a levelezése¹⁴, Batthyány Erzsébet, édesanyjának, Poppel Évának a válogatott levelezése¹⁵, de szintén megjelent nyomtatásban Várady Katának férjeivel, Telegi Pállal és Nyári Pállal való levelezése¹⁶, továbbá a híres és egyben hírhedt Báthory Erzsébeté¹⁷, de ide sorolhatjuk a Batthyány család rokonságába tartozó Zrínyi Doricáról megjelent áttekintést is¹⁸, illetve Batthyány Ferencné Svetkovics Kata levelezésének kiadását¹⁹.

A főúri nők hétköznapi életével foglalkozó szakirodalom közé sorolhatjuk a már említett Takáts Sándornak a Régi magyar nagyasszonyok című tanulmánykötetben megjelent írásait. Ezekből elsősorban a 16-17. századi magyar arisztokrata nők mindennapjait és társadalmi szerepeit tárják fel. A témával kapcsolatosan jelentett meg még egy tanulmánykötetet Péter Katalin, amely Házasság a régi Magyarországon címet viseli. Bár ez a munka nem kizárólag a

¹¹ Gaál 2006. 189.

¹² Lengyel 2019. 235.

¹³ Tarnóc 1984. 16.

¹⁴ Tóth 1996. 139–140.

¹⁵ Kincses 1993b.

¹⁶ Uo. 141–142.

¹⁷ Viskolcz 2013. 33–34.

¹⁸ Gramantik 2014. 57–63.

¹⁹ Terbe 2010.

főúri nők életére összpontosít, jelentős mértékben hozzájárul a nemesi asszonyok társadalmi szerepeinek és mindennapi életük feltárásához.

Batthyány Erzsébet életéről a forrásadottságokhoz képest viszonylag kiterjedt kutatás folyik, azonban levelezését a történettudomány tudomásunk szerint még nem hasznosította. Az első olyan munka, amely őt helyezi a középpontba, Zsámbéky Monikának az „Egy 17. századi grófnő életének tükré, Batthyány Erzsébet végrendelete” című tanulmánya, amely a Vasi Szemlében jelent meg. Ez a munka Erzsébet végrendeletét vizsgálja, amelyből következtetéseket vonhatunk le a mindennapjait és a családi kapcsolatait illetően is. 2005-ben szerveztek egy konferenciát Körmenden, amely A Batthyányiak évszázadai címet viselte. A konferencia keretében több publikáció is megjelent, amelyek közül Kustár Ágnesét és Árpás Károlyét emelném ki, amely Batthyány Erzsébet arcreekonstruációjáról szól. Végül legutóbb, 2022-ben jelent meg Viskolcz Noémi tanulmánya, amely Batthyány Erzsébet egyházi mecénási tevékenységére fókuszál. Több tanulmány által a Batthyány Erzsébetet körülvevő környezetről kapunk információt. Ilyen például Benda Borbála „Batthyány I. Ádám udvara az asztali rendtartások tükrében” című írása. Biro Dorina Batthyány Erzsébet és más, a Batthyány család nőtagjainak történelmi szerepeit és mindennapjait mutatja be.²⁰ Koltai András monográfiája pedig Batthyány Ádám könyvtáráról szól, amely Erzsébet kulturális hátterére is utal.²¹

Családtörténeti kontextus, nevelés, műveltség

A Batthyány családnevet 1398 óta viseli a família²², azóta, amióta György (születési és halálzási dátuma ismeretlen) esztergomi várkapitány Battyány birtokosa lett 1398-ban²³, de a honfoglalás koráig visszavezetik nemzetségüket. A család hadvezéri, építetói és kultúrpártolási feladatokat éppúgy elláttak. A németújvári, rohonci és szalónaki területeket I. Ferenc 1497. okt. 28. – 1566. nov. 28.) szerezte meg 1524-ben,²⁴ azokat a földeket, ahol dédunokái köztük Batthyány Erzsébet is felnőtt. A németújvári Batthyány Birtokot még a humanista műveltségű, hat nyelven beszélő Boldizsár (1537. okt. előtt – 1590. febr. 1., Rohonc) tette európai szinten is előkelővé és kulturális központtá. Könyvtárát folyamatosan gyarapította, majd nyomdát alapított és a kor több elismert emberét fogadta, mint például a németalföldi botanikust Carolus

²⁰ Biro 2005. 37–44.

²¹ Koltai 2002.

²²A szóvégi y a tulajdonképpeni családnévkepző i jelölése - a XVIII-XIX. század folyamán vált általánossá, többnyire tthly betűkapcsolattal -, amely azonban csak a XIV-XV. századtól válik általánossá.

²³ Nagy 1868. 109.

²⁴ Zsámbéky 2012. 7.

Clusiust (Arras 1526. február 19. – Leiden 1609. április 4.), a bécsi filozófust Elias Corvinust (1530 k. – 1602), illetve az angol költőt és diplomatát Philip Sydneyt (Penshurst Place 1554. november 30. – Németalföld 1586. október 17.).²⁵ A főúri udvar fényét vitte tovább Erzsébet édesapja II. Ferenc (1573. júl. 26. – 1625. szept. 13., Szalónak) is, akihez szívesen küldték fiaikat és lányukat a kor nemesei, hogy ott tanulják meg a hadi, a társasági, továbbá a háztartásbeli ismereteket, az udvar a korszak szokása szerint oktatási-nevelési központként is funkcionált, ám ahogyan Lengyel Tünde fogalmazott, „Máshol sem maradt feljegyzés arról, hogy mi is volt a lányok udvari nevelésének konkrét tartalma. Kézimunka, gazdálkodás, kertészkedés, gyógyítás, gyermeknevelés, házimunkák, főzés? Közben imádkozás, hittan, de szórakozás is – tánc, ének, játék.”²⁶ II. Ferenc (Szalónakhuta 1577 – Szalónakhuta 162. szeptember 13.) a cseh felmenőkkel rendelkező (Lobkowitz) Poppel Évát vette feleségül, aki szintén hozzájárult a németújvári protestáns késő reneszánsz udvar kialakításához.²⁷ „A XVI-XVII. századi magyar nemesi udvarnak többféle funkciója alakult ki: gazdasági, politikai, közigazgatási és ezzel együtt információs központ volt, a reprezentáció, a helyi adminisztráció színhelye.”²⁸ Hat gyermekük született, de ebből négy érte meg a felnőtt kort.²⁹ A legidősebb gyermek Ádám,³⁰ akit Magdolna (1610?-1658) követett és utána Erzsébet, aki dolgozatom középpontjában is áll, végül Borbála.

A Batthyány család nemzetségtábláját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy korábbi Erzsébet vagy Erzse nevű leánygyermek nem szerepel benne. II. Kristóf (?-1570) felesége Svetkovics Erzse volt, akiről kaphatta nevét Poppel Éva és I. Ferenc gyermeke.³¹ Gyermekkoráról keveset tudunk, ez azonban nem különlegesség abban a korszakban. Erzsébet 1625-ben édesapja, Batthyány II. Ferenc halálakor mindössze hat éves volt. Édesapja halála azért is volt fontos fordulópont életében, mert ettől kezdve édesanyja, Poppel Éva egyedül felügyelte – ahogyan édesanyja nevezte – Betuska nevelését és későbbi kiházását. A családfő halálát követően az

²⁵ Lásd bővebben Barlay Ö. Szabolcs: *Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.

²⁶ Lengyel 2019/2. 244.

²⁷ Zsámbéky 2012. 11.; Koltai 2005. 129.; Koltai 2002. 8–10.

²⁸ Kincses 1993b. 17.

²⁹ Zsámbéky Monika (2012) és Koppány (2005) szerint 7 gyereket nevez meg, de elhunytként említi Boldizsárt, meg Borbála után született 2 fiút és 1 lány, akik szintén meghaltak. Fazekas István: Batthyány 1. Ádám és gyermekei. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Szerkesztette: Péter Katalin. Budapest, 1996. 91. (a továbbiakban: Fazekas). Kincses Katalin (1993b.) azonban hat gyermeket említ. Kettő közülük nem érte meg a felnőttkort: egy fiúgyermek, akinek nem tudjuk a nevét, s egy másik, az 1613-ban született Gábor, aki 1624. december 27-én, tizenegy éves korában hunyt el. Koltai András (Koltai 2002.) 8 gyermeket tesz bele a nemzetségtáblába.

³⁰ bővebben Balogh Máté: *Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi főkapitányhelyettesei Középnemesi-katonai kARRIEREK a Dunántúlon a XVII. században*, 2021., Koltai 2002. és 2005.

³¹ Nagy 1868. 109.

egyetlen fiú örökös Batthyány Ádám volt. Ő és édesanyja egyezményt kötöttek, amelynek következtében Poppel Éva lányaival, Erzsébettel és Borbálával Németújvárról a dobrai birtokra költözött.³²

Itt Erzsébet édesanyja udvarában nevelkedett, ahol vélhetően a korszak egyik legmagasabb szintű oktatásában részesült.³³ Bár konkrétan Batthyány Erzsébet teljes neveltetésének és gyermekkorának rekonstruálásához nem áll rendelkezésünkre elegendő forrás, de a korszakra vonatkozó párhuzamos kutatások alapján kaphatunk némi képet erre vonatkozóan. Ezt az eljárást alkalmazta legutóbb Biró Dorina, aki arra következtetésre jutott, hogy Erzsébet a Montaigne nevelési elvei alapján nevelkedett. Édesanyja, Poppel Éva tehát feltehetően nagy figyelmet fordított gyermekeinek az oktatására (is).³⁴ Montaigne-nak a nevelésről szóló munkájában megjelenik a képzett tanár fontossága, egy olyané, aki képes fejleszteni tanítványa intelligenciáját és gondolkodásmódját, emellett hangsúlyozta a testnevelési gyakorlatok és az utazások szerepét. A korszakban egyfajta szellemi változás is megfigyelhető, amelynek hatására a 16. századra az írástudás fokozatosan elérte a nagybirtokos réteget, különösen a főrangú férfiak körében, akiknek többsége már a század közepére jól tudott írni és olvasni. A nemek között ellenben nagy különbségek voltak. A nők esetében az olvasás is kevésbé volt elterjedve, mint a férfiak körében, és az írástudás még ritkább volt.³⁵ Bár egyre több főúri családban tartották fontosnak a lányok írás-olvasásra való tanítását, ez távolról sem volt általános gyakorlat. Tarnóczy Andrásné (Kerhen Borbála) 1556-ban levelet írt Nádasdy Tamásnak, amelyben elmagyarázta, hogy ő azért nem tanult írni és olvasni gyerekként, mert Horvátországban, ahol felnőtt, ez a lányok számára nem volt megszokott vagy elvárt.³⁶ Ez a példa illusztrálja, hogy az írástudás a női arisztokrácia körében a 16. század közepén még közelség volt elterjedt, és sok helyen nem tartották azt szükségesnek.

A társadalmi gondolkodás is akadályozta valamelyest a lányok iskoláztatását. Szenci Molnár Albert 1621-ben ugyan német példára szorgalmazta a lányiskolák alapítását Magyarországon, hogy a magyar lányok is lehetőséget kaphassanak a tanulásra,³⁷ és a javaslata némi támogatást kapott, széles körben nem terjedt el. A 17. században többen úgy gondolták, hogy a lányok számára az írástudás nem feltétlenül szükséges, sőt, bizonyos esetekben kifejezetten

³² A személyes vonatkozások mellett politikai, vallási és hatalmi konfliktust is tükröző birtokmegosztásra lásd: Zimányi 1968. 21.; Zsámbéky 2012. 17.

³³ Takáts 1982. 247–286. (passim)

³⁴ Biro 2005. 37.

³⁵ Tóth 1996. 139.

³⁶ Uo.

³⁷ Szenci Molnár 1621.

káros is lehet. Például Pázmány Péter (1570-1637) egy prédikációjában³⁸ ugyan az olvasásra való tanítást „üdvösséges” dolognak nevezte, mondván, hogy a lányok erkölcsös olvasmányokkal tölthetik idejüket, de felhívta a figyelmet arra is, hogy a társadalomban sokan attól féltek, hogy a nők olyan „gonosz” dolgokat is megtanulhatnak az olvasmányokból, amelyek nem illelnek a női szerephez, és esetleg „olyan dolgokat írhatnak, amelyeket nem kellene”. Ennek ellenére Pázmány Péterre mégis úgy tekinthetünk, mint a magyar leánynevelés ügyének egyik legkorábbi hazai felkarolójára. Ennek bizonyítéka, hogy a „Mint kell keresztyén leányt nevelni?” című prédikációját³⁹ egészében a leánynevelés kérdésének szentelte. Ebben kiemelte, hogy annak mennyiben kell eltérnie a fiúkétól és hogy mely dolgokra kell különösen figyelni: „[a] leányok nevelésében nagy gondviseletlenség vagyon, mert csinyosgatás, ruhacifrázás, gangosan lépés, azaz kevélységre való tanítás minden nevelések”.⁴⁰ Az írástudó nők száma ugyan lassan elkezdett növekedni, de még a 17. század végén is ritkaságnak számítottak azok a nők, akik saját maguk írtak és olvastak. Az alfabetizáció csökkenésének racionális okai is voltak a mohácsi vészt követő két évszázadban. Lengyel Tünde szerint nagyobb szükség volt a háborúban harcoló férfiak mellett egy túlélésére törekvő, sokoldalú, határozott nő alakját mutató feleségre, mint a korábban „idealizált, otthon ülő, rokka pergetéssel és imádsággal foglalkozó asszony”.⁴¹ A korszak párválasztási elvárásai között mégis ritkán szerepelt az a követelmény, hogy a leendő ara legalább az írástudást elsajátítsa. Ennek szükségessége, akkor mutatkozott meg, amikor egyedül kellett a birtokot igazgatni, mert rövid időre távol maradt a férje, vagy pedig megözvegyült az asszony.

Általában tehát az írás és az olvasás alapjainak elsajátítására korlátozódott a lányok taníttatása, miközben nyelvtudásuk mértéke a lakóköznyezetüktől függött. Az adott korszakban azonban sem a tágabb társadalmi közeg, sem a szűkebb család nem támasztott elvárást a nőkkel szemben, hogy meghaladják a megszokott műveltségi kereteket.⁴² Ezt a hagyományos, negatív képet, legalábbis a főnemesi körökben Magyarországra vonatkozóan elsősorban Monok István kutatásai kérdőjelezzik meg, illetve árnyalják. A főúri könyvtárhasználatot középpontba állító kutatásai ugyanis több ponton kimutatták bizonyos 16-17. századi nők kiemelkedő műveltségét mecenatúrájukon, a Biblia olvasásán, használatán vagy könyvtárakon keresztül, voltak közöttük olyanok, akiknek a szerzők például műveiket dedikálták (ilyen volt Batthyány Erzsébet édesanyja, Poppel Éva is) – Monok István ekként fogalmazott: „A családok nőtagjai is olvastak.

³⁸ Pázmány 1987. 345.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Lengyel 2019. 237.

⁴² Uo. 249.

Legalábbis kaptak olyan nevelést, amely részben könyvekből is követhető volt, onnan származott... fontos figyelni azokra az adatokra, amelyek a női könyvtulajdonlást említik... Telegdi Borbála vagy Batthyány Borbála könyveit biztosan csak tulajdonként jegyezték fel, ugyanakkor Veér Judit vagy Bornemissza Anna olvasmányait jól jellemezhetik az összeírások”⁴³.

A korabeli főúri nemesasszonyok olvasmányai általában a mindennapi vallásgyakorlat könyvein túl főként a házi gyógymódokat tartalmazó füves könyvekre, szakácskönyvekre és életvezetési tanácsokat kínáló kiadványokra terjedtek ki, valamint a szépirodalom is jelentős szerepet kapott.⁴⁴ A levelekben Batthyány Ádám, aki egyben könyvek kiadásának bőkezű támogatója volt, feleségével való kapcsolatát és közös érdeklődésüket is megosztotta, amely szintén a nők olvasását bizonyítja.

A Batthyány család esetében, Batthyány Erzsébet édesanyjára, Poppel Évára vonatkozóan a kutatás részletesen is megpróbált kitérni. S. Sárdi Margitra hivatkozva Monok István is arról írt, hogy Poppel Évának „mindössze egy füveskönyvéről”⁴⁵ tudunk. Ennek ellentmond az, hogy Batthyány Ferenc felesége, Lobkowicz Poppel Éva dobrai lakhelyén egy asztalost bízott meg egy könyvesszekrény elkészítésével. Familiárisa Francsics Péter egyik levelében két általa küldött könyvre hivatkozik⁴⁶, amely szintén megcáfolja S. Sárdi kijelentését. Poppel Éva származására, valamint gyógyító tevékenységére tekintettel feltételezhető, hogy az 1644-ben bekövetkezett halála után Batthyány Ádám könyvei között leltározott német és cseh nyelvű imakönyvek, füves és orvosságos könyvek (a katalógusban n° 46-56, 97-124) egykor a dobrai könyvtárhoz tartoztak. Ez azt is jelzi, hogy Poppel Éva könyveinek egy részét fia, Batthyány Ádám örökölte, és tovább őrizte a családi könyvgyűjteményben.⁴⁷ Batthyány I. Ádám, aki a királyi udvarban kamarásként, majd főpohárnokként, valamint dunántúli főkapitányként is szolgált⁴⁸, több nyomtatványt, hírlapot és röpiratot gyűjtött össze, amelyek szintén a családi levéltárban maradtak fenn. Bár könyvgyűjteménye csak részlegesen maradt meg, egy díszkötéses kalendárium szintén tanúsítja érdeklődését az írásos művek iránt.⁴⁹

Konkrétan Batthyány Erzsébetre vonatkozóan, 1658-ban Batthyány Erzsébet egy olyan kalendáriummal ajándékozta meg Batthyány Ádámot, amely akkoriban újdonságnak számított

⁴³ Monok István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI-XVII. században. Kosuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, Budapest–Eger 2012. 30. A kérdésre lásd uo: 30–31., 298., szakirodalmi összefoglalóval. Poppel Évára lásd: uo. 112–113. (További utalások egyéb személyekre: pl. Lorántffy Zsuzsánára: uo. 33., 232., 234., 237–238.; vagy Balassa Pál feleségétől, Zichy Katalintól kapott könyveket: uo. 253. stb.) Lásd továbbá: Monok 2014.

⁴⁴ Monok 2014. 85.

⁴⁵ Monok 2014. 85.

⁴⁶ Koltai 2002. 89.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Pálffy 1997. 269., 280.

⁴⁹ Koltai 2002. 115.

Magyarországon. Nem tudni azonban, hogy ez ugyanaz a díszkötetes kalendárium-e, amely később szerepel a könyvtárgyújságban. A kalendáriumok a könyvnyomtatás elterjedését követően rendkívül népszerűvé váltak, és az egyik leggyakrabban kiadott nyomtatványtípusnak számítottak. A 18. századig a nemesség olvasmányai közé sorolták.⁵⁰ A 16. század végétől a kiadók egyre bővítették a kalendáriumokat hosszabb, összetettebb tartalmakkal, hogy versenyképesebbé tegyék kiadványaikat, mert évről évre való megjelenésükkel nyomdák egyik legjövedelmezőbb üzletévé váltak. Az adott kiadó, a régió, a célközönség és a korszak sajátosságai, illetve a politikai helyzet hatására ezek a kiegészítések gyakran változatosak voltak, de jellemzően az adott év várható időjárásáról, a mezőgazdasági terméshozam kilátásairól, járványokról adtak előrejelzést. Emellett olykor asztrológiai jóslatokkal, valamint a politikai helyzetre és háborús eseményekre vonatkozó prognózisokkal is kiegészültek. Továbbá az olvasókat ismeretterjesztő, szórakoztató írásokkal, tanácsokkal és olykor krónikai jellegű beszámolókkal szolgáltattak.⁵¹ A kalendáriumok nagy népszerűségét az magyarázza, hogy praktikus információkat nyújtottak a mindennapokhoz, segítséget nyújtva az „idővel való elszámolásban” és az emlékezésben. Például Thurzó György (Zsolnalitva, 1567. szeptember 2. – Nagybiccse 1616. december 24.) nádor is kalendáriumban jegyzete fel, hogy mikor és hol járt, kit látogatott meg, illetve kinek tartozott valamivel.⁵² Thurzó György feleségének, Czobor Erzsébetnek (1572 – Szomolány 1626. március 31.) küldött egy példányt 1593 februárjában Pozsonyból, majd egy másik alkalommal, 1594 októberében, szintén küldött neki egy új kalendáriumot.⁵³

Visszatérve Poppel Éva könyvhagyatékára, nem lett volna rendkívüli eset, hogy könyvgyűjteménye ne csak fiára szálljon, hanem azt elosszák a testvérek között. A könyvhagyatékot általában bármiféle tematikus megfontolás nélkül osztották szét, de ilyen esetekben mind a női, mind pedig a férfi örökösök részesültek belőle.⁵⁴ Arra azonban, hogy Erzsébet kapott volna Poppel Éva könyveiből nem találtam semmiféle utalást.

Akármennyire is jól ismerték az adott nemesasszonyok a birtokukban lévő füveskönyveket és a családi praktikákat, amelyek nemzedékről nemzedékre továbböröklődtek, szükségük volt orvosra. Purgoltt Bálint doktort édesanyja udvarában ismerte meg Batthyány Erzsébet, aki 1622-23-as habán betelepülésakor érkezhetett, de már korábban a család szolgálatában állt.⁵⁵ Ő

⁵⁰ Kovács 1984–1985. 226., 233.

⁵¹ Mikos 2006. 387.

⁵² Bódai 2021. 42.

⁵³ Uo. 45.

⁵⁴ Monok 2014. 81.

⁵⁵ Nagy-Tóth 2007. 19–38. és 2009. 23–39.

próbálta gyógyítani Poppel Évát és enyhíteni fájdalmain a halálos ágyán. Erzsébet pedig fogfájása miatt kérette magához, amely mutatja, hogy a kapcsolat a doktorral később sem szakadt meg.⁵⁶

Édesanyjával és húgával, Borbálával 1937 szeptemberében Szentgotthárdon tartózkodott, mert betegeskedtek. Ekkor 18 éves volt Erzsébet,⁵⁷ de később is előszeretettel vette igénybe a különböző gyógyfürdőket, amelyet a levelek is alátámasztanak.

Batthyány Erzsébet Erdődy Györggyel való házassága

Az arisztokrata leányoknál sok európai és magyar család tudatosan választotta azt a stratégiát, hogy nem minden lányukat adták férjhez. Ennek egyik oka az volt, hogy a szülők nem mindig tudtak mindegyikük számára megfelelő hozományt biztosítani, ami alapfeltételnek számított a társadalmi ranghoz illő házassághoz. A másik ok, amiért számos előkelő származású leány maradt hajadon, mert nem találtak számukra olyan házastársat, aki a család társadalmi helyzetéhez méltó lett volna.⁵⁸ A 17. századi arisztokrácia világában a frigyek jellemzően nem a szerelem, hanem a családi érdekek mentén alakultak ki. A házasságkötés elsősorban a politikai és gazdasági szövetségek megkötésének eszköze volt és csak másodsorban a személyes érzelmek kiteljesedése. A fiatal lányok, akik 14-18 éves kor között a házasságkötés küszöbén álltak, nem maguk döntöttek arról, hogy kolostorba lépnek vagy kihez férjhez mennek. Ezt a fontos döntést a szülők vagy más családtagok hozták meg helyettük. A felsőbb társadalmi rétegekben a nők számára nem volt opció a munkavállalás, mivel a társadalmi normák és a családi elvárások nem tették lehetővé a független keresői szerepet, mint például cselédeknel vagy dajkáknál.⁵⁹ A szülők választását általában nem kérdőjelezte meg a lány, mert már kisgyermek korától az engedelmességre nevelték. Azt azért hozzá kell tenni, hogy ezek a legtöbb esetben ésszerű döntések voltak és elfogadhatóak a lányok számára, mert már korábban is ismerték a későbbi férjeiket, volt, hogy együtt is nőttek fel.⁶⁰ Lobkowitz Poppel Éva tudta biztosítani a hozományt a lányának, így sikerült hozzájuk méltó rangú férjet találni és mindhármat kiházásítani.

Batthyány Erzsébet 1638. február 14-én kötött házasságot Erdődy Györggyel (1614-1662), a későbbi főtárnokmesterrel, aki evangélikusnak lett keresztelve, (akárcsak Erzsébet), de még édesapja halála előtt katolizált.⁶¹ A köztük lévő másodunokatestvéri rokonság miatt

⁵⁶ Kincses 1993a. 105–106.

⁵⁷ Uo. 106.

⁵⁸ Ambrus 2015. 98.

⁵⁹ Bogucka 2016. 4.

⁶⁰ Uo. 61.

⁶¹ Zsámbéky 2012. 21.; Benda 2007/4. 123.

pápai diszpenzációra volt szükségük, a házasságkötéshez. Ebből arra következtethetünk, hogy a grófnőnek már a menyegző előtt katolizálni kellett,⁶² amely 1636-ban vagy 1637-ben történhetett meg.⁶³ A menyegzőre Pozsonyban került sor az elhúzódó országgyűlés miatt.⁶⁴ Katolikus hitre térésük és házasságukat követően a katolikus egyház és kiemelten a domonkosok támogatóivá váltak mindketten.⁶⁵

Az Erdődy család a magyar társadalom felső rétegének a tagja volt, bár a mai napig a kevésbé kutatott főúri családok közé tartoznak, mert „nem akadtak, olyan kiemelkedő személyiségek, mint az Esterházy, a Zrínyi, a Nádasdi vagy a Pálffy stb. családokban.”⁶⁶ Annak ellenére, hogy a kora újkori magyar főnemesség meghatározása igen problematikus, őket még is idesoroljuk vagyonuk és általuk birtokolt tisztségek alapján. Arisztokratáknak azonban semmiképpen sem nevezhetjük őket, mert ez a terminus csak a 18. század végén válik szokványossá.⁶⁷ Az Erdődy család „másik ága” Horvátországhoz köthető, mert ott éltek és az ottani családokkal kötöttek házasságot is.⁶⁸ Ezt azért tartottam fontosnak megjegyezni, mert ez a családi kapcsolat lehet az oka, hogy Erzsébet levelei között található Varasdon keltezett levél is.⁶⁹

Erdődy György 1614-ben Erdődy Kristóf (1584–1621) és Thurzó Borbála (1595–1651?) első gyermekeként született, de édesapját már hétéves korában elveszítette. A korszakban általában 24 éves kortól tekintették nagykorúnak a fiúkat, Györgyöt már 16 évesen nagykorúsították. Enélkül nem nyílt volna lehetősége birtokaik irányításának átvételére édesanyjától, majd két fiútestvérével megtörtént a vagyonmegosztás, akiket szintén nagykorúsíthattak idő előtt.⁷⁰ Ezt követően Erdődy György fokozatosan haladt előre a társadalmi ranglétrán. 1639-ben megörökölte a varasdi örökös ispán címet. III. Ferdinánd 1646-ban királyi kamarásnak választotta, majd 1662-ben elnyerte a tárnokmesteri címet.⁷¹ Ezeknél fentebbi tisztséget, mint például a nádorság azonban nem sikerült megszereznie, amelynek oka az ehhez szükséges vagyon hiánya.⁷²

Házasságuk első két évében két gyermekük született. Az első kislány az Éva Borbála (1639–1673) nevet kapta – az Éva név a nagymamától származik – a végrendeletben viszont

⁶² Koltai 2002. 109.

⁶³ Zsámbéky 2012. 26.

⁶⁴ Uo. 26–29.

⁶⁵ Viskolcz 2022. 36.; Zsámbéky 2012. 51.

⁶⁶ Benda – Koltai 2008. 429.

⁶⁷ Rácz 2013. 154.

⁶⁸ Benda – Koltai 2008. 429.

⁶⁹ HU-MNL-OL-P 1314-3348.

⁷⁰ Benda – Dicső-Erdődi 2009/4. 923.

⁷¹ Zsámbéky 2012. 24.

⁷² Benda – Koltai 2008. 431.

azért nem szerepel, mert 1 évvel korábban meghalt mint édesanyja. A második lányt Mária Terézia (1640. febr. – ?) névre keresztelték. Zsámbéky Monika szerint ő lesz az, aki a tulnii domonkos kolostorban nevelkedik, amelyről édesanyja végrendeletében olvashatunk.⁷³ A családi vagyont a harmadik gyermek, az egyetlen fiú, Erdődy Sándor (1644–1681) örökölte.⁷⁴ Sándor születése után még két lányuk született, Erzsébet (k. 1624 – k. 1674) és Mária Ágnes (k. 1624 – k. 1674), akiket Stájerországban, a studenicei domonkos kolostorban neveltek, és mindketten szerepelnek Erzsébet végrendeletében.⁷⁵

Missilis scriptor(ok)

Zsámbéky Monika arra a következtetésre jut ismeretterjesztő könyvében, hogy Erzsébet írni és olvasni tudására az általa írt levelekből következtethetünk.⁷⁶ Ez nem tartjuk teljes mértékben megalapozottnak, mert az általa küldött levelek több scriptor kézjegyét mutatják. James Daybe brit történész úgy véli, hogy a leveleket nemcsak fizikai vagy szöveges tartalmuk alapján kell vizsgálni, mivel a materiális és a textuális elemek együtt alkotnak egységet.⁷⁷

A középmagyar kori anyanyelvi kutatásra különösen alkalmas forrástípus a magánlevél, amely a 16. századra alakult ki, több évszázados előzmények után.⁷⁸ A kora újkorból ránk maradt szövegek nem teljesen tükrözik a 16. század élőnyelvét, mivel az írás, mint folyamat, egyes nyelvi elemeket „szűrőn” keresztül rögzített.⁷⁹ A magánlevelek stílusa közelebb állhatott a köznyelvhez⁸⁰, mint egy korabeli krónikáé, ám a bevezető és záró panelek a missiliseknél is formálisak voltak. A levelek betekintést nyújthatnak abba, hogy nevezték meg egymást, illetve mily módon beszéltek egymásról.

Ennek oka az, hogy a missilisek általában kettő, vagy ha nem, akkor is csak egy szűk kör között zajló üzenetváltás eszközei voltak,⁸¹ melyekben az aktuális eseményekről értesítették egymást vagy kértek tanácsot. A címzettet a feladótól csak a tér választja el az idő nem.⁸² A

⁷³ Uo. 32.

⁷⁴ Kincses 1993b. 28.

⁷⁵ Zsámbéky 2012. 35., Koltai 2002. 288., <https://genealogy.euweb.cz/hung/erdody2.html> - letöltve: 2025. 01. 04.

⁷⁶ Zsámbéky 2012. 14.

⁷⁷ Daybell 2006. 47.

⁷⁸ MNL OL középkori okleveleinek adatbázisa szerint az első magánszemély által magánügyben magánszemélynek írt levél 1440-ből származik. Julianna, Himfy Miklós özvegye írta Tari Lőrinc özvegyének. (MNL OL DL 44297)

⁷⁹ Deme 1959. 19.

⁸⁰ A mindennapok nyelvét Angliában kizárólag levelek alapján kutatta egy nemzetközi csoport. Nurmi – Nevala – Palander-Collin 2009.)

⁸¹ Kocsis 2018. 7.

⁸² Uo.

levelek elsősorban a személyes megbeszéléseket helyettesítették, így akárcsak a szóban, az írásos formának is többféle funkciója lehetett. A rövidebb missilisek esetében a legtöbb esetben csak a kapcsolat fenntartása a cél, amelyben kifejezik szolgálatkészségüket. Ezek viszonylag kevés információt tartalmaznak, de az udvariassági formák éppúgy megtalálhatóak bennük, mint más hosszabb levelekben.⁸³ Köszönőleveleket is találhatunk közöttük. Vannak kérést megfogalmazó missilisek is, mint például, amikor Batthyány Erzsébet kéri bátyját Ádámot, hogy küldjön egy üveg fenyőmagolajat, amelyet múltkor az öreg cigányasszony adott neki.⁸⁴ A fentebb leírtakon túl a legtöbb levél a mindennapi élet történéseiről szól, egyfajta híradás ezekről. Hadtörténeti, illetve politikai adatok csak nagyon elvétve található bennük.

A missilisek jellegzetessége, hogy a legtöbb esetben nemcsak a jelen vagy a közeli múlt eseményeit írja le, hanem múltbéli eseteket is megemlít vagy azokra reflektál. Ilyennel találkozhatunk Poppel Éva Batthyány Ádámnak írt leveleiben.⁸⁵ Batthyány Erzsébet levelezésében azonban ilyenek nincsenek. Feltételezésem szerint, ennek az oka, a két személy kapcsolatában keresendő. Batthyány Ádámot Erzsébet sosem akarta inteni vagy elgondolkodtatni, mert a húga volt, így a társadalmi hierarchiában alatta állóként definiálhatta magát.

A 16–17. századi missilisek esetében a szerzőség kérdése problémát jelent, hiszen a fennmaradt levelek jelentős részét irodai alkalmazottak, ún. íródeákok írták. A Batthyány család írnokainak száma a XVII. századi feljegyzések szerint 6 és 10 fő között ingadozott, a szolgálat időtartamáról nincsenek pontos adataink.⁸⁶ A Batthyányak írnokairól és leveleikről keveset tudunk, mivel a deákok kilétét és származását a korabeli forrásokban ritkán rögzítették. Ahogy Abaffy Erzsébet fogalmaz, az íródeákokról gyakran semmilyen információnk sincs.⁸⁷ A missilisek keletkezési ideje és szerzősége ezért sok esetben bizonytalan, és ezek a levelek nem feltétlenül tartalmaznak egyértelmű utalásokat arra, hogy milyen mértékben rögzítették szó szerint a levélíró elmondásait. Ezek az alkalmazottak ugyan részt vettek az arisztokrata levelezésben, de személyes kézjegyüket nem tüntethették fel, mivel a levelek hivatalos jellege így kívánta. Utalásokkal ennek ellenére mégis találkozhatnánk Batthyány Erzsébetnél azonban ilyenek nincsenek. A korabeli levelezésben az írás személyes és hivatalos tartalmat egyaránt hor-

⁸³ Kincses 1993a. 33.

⁸⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Batthyány család levéltára, Missiles. 1314-3390. (a továbbiakban MNL-OL-P)

⁸⁵ Kincses 1993a. 34.

⁸⁶ Koltai 2002. 264–265.

⁸⁷ Abaffy 1965. 14.

dozhatott: a saját kezűség bizalmat és hitelességet sugárzott, míg az írnok által írt levél formálisabb és hivatalosabb volt. A deákok a levélíróhoz viszonyítva többletudással rendelkeztek, így volt, hogy a személyes iratok is írnokok vetették papírra.⁸⁸

A 16. századi levelezés nem csupán magyar nyelven folyt. Poppel Éva levelezésének korpusza is több különböző nyelvű levelet tartalmaz.⁸⁹ Péter Katalin szerint azonban egyetlen levélről lehet feltételezni, hogy ő írta.⁹⁰ Ez a levél fiával sokszor igen feszült viszonyának egyik mélypontján keletkezett, 1629-ben, amikor Batthyány Ádám a család egyik várából kizárta édesanyját.

A női műveltségre vonatkozó állításokat Lengyel Tünde szerint csak a saját kezűleg írt levelek esetében tehetünk.⁹¹ Véleményem szerint ez a megközelítés túl szűk keretet szab, mert a missilisekben felmerülő témák, azok változatossága és összetettsége is fontos információval szolgál a nők műveltségéről. Batthyány Erzsébet leveleiben gyakran tárgyalt olyan kérdéseket, amelyek túlmutatnak a mindennapi háztartási vagy családi ügyeken, és gazdasági témákat is érintenek.⁹² Ezek alapján feltételezhetjük, hogy Erzsébet széles körű tudással rendelkezett, amelyet nemcsak családi, hanem tágabb társadalmi kapcsolataiban is hasznosított. Ezért, bár az autográf levélből még több információ nyerhető ki, a diktált levelek tartalmának elemzése is releváns következtetésekhez vezethet a kora újkori női műveltségről.

A missilisek keletkezési körülményei több esetben nem ismeretesek, mert nincsenek datálva, a bennük fellelhető információ alapján sem rekonstruálható a megírás időpontja.⁹³ Dolgozatomnak nem célja megállapítani, hogy mely levelek autográfok vagy melyek írnokok keze munkája, illetve az identifikáció-kutatás⁹⁴ sem.

A missilisek felépítése, formai jegyeik

A vizsgált korpuszban lévő levelek közül, azokat, amelyet a bátyjának ír, *Bottany Eörsibt* néven írja alá, míg édesanyjának *Botiani Örsibit*ként. A családban a beceneve a Betuska volt⁹⁵, de a saját leveleiben nem használja ezt a nevet. Az Erdődy Györggyel való házassága alatt keletke-

⁸⁸ Tóth 1996. 139–141.

⁸⁹ Kincses 1993a.

⁹⁰ Péter 2010. 167.

⁹¹ Lengyel 2019. 235.

⁹² Például MNL-OL-P 1314-3324.; MNL-OL-P 1314-3440.; MNL-OL-P 1314-3441.

⁹³ Lengyel 2019. 168.; Kocsis 2018. 6.

⁹⁴ A filológiának olyan részterülete, melynek célja, hogy a nyelvi jegyek és az íráskép alapján feltárja az egyén és a szöveg közti kapcsolatot. (Kocsis 2018. 14.)

⁹⁵ Zsámbéky 2012. 17.

zett levelekben sem szerepel Erdődy Györgynéként és a fennmaradt végrendeletében sem használja ezt a nevet⁹⁶. Az Erzsébettől fennmaradt levelek csak bizalmas családtagokhoz íródtak⁹⁷ (kivéve egyet, amelyik német nyelvű és Puachaimnak van címezve, így ezt nem vizsgáltam⁹⁸).

Gyakran vezetéknév nélkül vannak feltüntetve a személyek a különböző iratokban, amely tendencia a lányok esetében is megfigyelhető. Hajadonságuk alatt csak keresztnévük latinos formájával nevezték meg őket.⁹⁹ Az arisztokrata asszonyok esetében a keresztnévük mellett feltüntették az édesapjuktól örökölt vezetéknévüket is. A –né asszonynévképzővel ellátott alakot csak kevés esetben használták. Erre példa Formentini Auróra, Batthyány Erzsébet sógor-nője, aki férje nevét használta (Aurora chatarina botiani), ami az akkori társadalmi normákhoz való alkalmazkodásra utal.¹⁰⁰

A katolikus egyházi anyakönyvezés szükségességének bevezetéséről, már az 1515-ös veszprémi zsinaton is szó esett, de rendelkezés majd csak az 1611-es nagyszombati zsinaton született.¹⁰¹ A korábbi kutatások azonban azt bizonyítják, hogy a kora újkor jellegzetessége, hogy a mánásasszonyok házasságuk után is megtartották lánykori nevüket és azt használták többnyire.¹⁰²

A 16. századi levelek formázásánál szinte minden esetben hagytak margót, főként a bal oldalon, míg a jobb margó gyakran hiányzik. Ritkább esetekben, tíz alkalomnál kevesebbszer, előfordult a vizsgált levélkorpusznál, hogy az elhagyott margó helyére is írtak, merőlegesen a szövegtörzsrre. A levelek címzésénél szokás volt a címzett teljes nevének (vezetéknév és keresztnév) feltüntetése, valamint a levélíró és a címzett kapcsolatának megjelölése. Batthyány Ádámhoz címzett leveleiben például a „gróf” szó is szerepel, amelyet többféle helyesírási változatban rögzítettek: grof, groff, grofi.

A családnév formája az idők során alakult ki, a korai adatok a „Botian/Batian” vagy „Bothyan/Bathyan” változatot őrzik, míg a 15. század végétől fokozatosan a „Batthyan” változat vált általánossá, de még Erzsébetnek a 17. században keletkezett leveleinél is többfajta változattal találkozhatunk.

⁹⁶ Néven itt az emberek egyedi megjelölésére és azonosítására használt, főnevekből, közelebbről szótanilag tulajdonnevekből összeállított szókapcsolatot, a személynevet értem. A magyar nyelv értelmező szótára 1961. 195.

⁹⁷ Ez talán oka lehetne annak, hogy aláírásként még a lánykori nevét használja.

⁹⁸ MNL-OL-P 1314-3469.

⁹⁹ Péter 2010. 155.

¹⁰⁰ Uo. 156.

¹⁰¹ Ezzel ellentétben a protestáns egyház teljes körű anyakönyvezését majd csak II. József 1785. évi rendelete tette lehetővé. Magyarországon az 1952. évi IV. törvény 26. §-ában szerepel, hogy a feleségnek nyilatkoznia kell a házasság utáni nevről.

¹⁰² Uo. 151.

A címzés nem a levélvivőnek, hanem a címzettnek szólt, amely mindig a szabályosan összehajtott missilis külső felén volt található.¹⁰³ Ezt támasztja alá az is, hogy gyakran nem tartalmazta a rendeltetési hely megjelölését. A modern címzéstől abban is eltér a 16. századi levél, hogy a feladó neve szinte soha nem szerepel.¹⁰⁴ Az arisztokraták leveleiket gyakran a saját udvarukhoz tartozó emberek vitték, akik között sokszor külön levélhordók is szolgálatot teljesítettek. Azt az információt, hogy hová kell vinniük a levelet valószínűleg szóban tudták meg.¹⁰⁵ Batthyány Erzsébet többször kérte bátyját, hogy írja meg, hol tartózkodik, illetve adjon tájékoztatást arról, hol találkozhatnának. Korabeli sajátosság volt, hogy a nemesség gyakran utazott a különböző birtokaik között. Az arisztokraták azonban nemcsak saját földjeiken, hanem más nemesi családok látogatásai során is sokat mozogtak, vagy éppen háborús feladatok miatt változtattak helyet. Gyakran előfordult, hogy külföldön is tartózkodtak, akár peregrináció, akár más elfoglaltságból, mint például Batthyány Ádám Horvátországi tartózkodása. Az ilyen levelezések is tükrözik, mennyire mobilisok voltak a korabeli nemesek és a levélhordó nem biztos, hogy ott találta őket, ahova először küldték és akkor a címzett után kellett mennie, oda ahol éppen tartózkodott. A kézbesítést követő korabeli levélolvasási szokásokról azonban sajnos kevés információ áll rendelkezésre.

A levél belső felén lévő részen a megszólítás mai formájával nem találkozunk. Ezeknél a missiliseknél egy bevezető vagy másnéven kezdő formula van,¹⁰⁶ ahol a küldő felajánlja szolgálatait és belefoglalja a címzettet is. „Az in alasados, szogaladomat aganlom kt mind idis kidvis/ Battiam Uranith.”¹⁰⁷ „Alazatos solgalatomat ajanlom nagodnak/ mint sirilmis asoniom aniamnak”¹⁰⁸. A mondatot Erzsébet pedig általában egy jó kívánsággal zárja le: „sok jokal algia migi”¹⁰⁹ Ez a bevezető többnyire csak három vagy négy sort tesz ki.

A szövegtörzs adja ki a missilisek jelentős részét, mert ez hordozza az átadandó információkat, üzeneteket, amelyek miatt ezek a levelek keletkeztek.¹¹⁰ Ez a hosszabb rész a központosítás és a nagybetűk következetes használata nélkül kevésbé válik érthetővé a mai olvasó számára. Nemcsak amiatt, mert lehetséges, hogy ez a korpusz több scriptor munkája, hanem azért is, mert a korszakban a hangjelöléshez hasonlóan a levelek központosítása is heterogén, továbbá gyakran szabályozatlan.

¹⁰³ Papp 1964.

¹⁰⁴ Péter 2010. 171.

¹⁰⁵ Uo. 170.

¹⁰⁶ Papp 1964. 14–17.

¹⁰⁷ MNL-OL-P 1314-3437.

¹⁰⁸ MNL-OL-P 1314-3440.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Papp 1964. 9.

Keszler Borbála és Korompay Klára¹¹¹ besorolása alapján ezeket a szövegeket inkább tagolatlanak tekinthetjük, mert írásjeleket nem tartalmaznak, a nagybetűket a bekezdés elejének a jelölésére használják és néhány speciális esetről, mint például Battiam Ur. A tér felhasználásával sem különít el logikai-grammatikai egységeket, továbbá több esetben a szóhatárokat sem veszi figyelembe.

A 16. században a ma használatos bekezdés helyett, ennek ellentétjét, a kikezdést használták.¹¹² Itt ilyenről csak néhány levélről¹¹³ találkozhatunk, nem jellemző mindegyikre.

A kora újkori kéziratok írásgyakorlata még számos sajátosságot mutat. A scriptornak az írástér korlátozott kihasználhatósága többféleképpen valósult meg. Például, ha egy szó már nem fért ki a sor végén, akkor azt inkább a következő sorba helyezte át, mintsem hogy elválasztással éljen. Az elválasztások esetében pedig, ha mégis megtörténtek, többnyire morfémahatáron húzódtak meg, habár ettől akadnak eltérő példák is.¹¹⁴

A mai helyesírásunkkal ellentétben, ahol a nagybetűk elsősorban a mondatok és tulajdonnevek kezdőbetűiként szerepelnek, a középmagyar nyelvtörténeti korban ezek kiemelésre is szolgáltak. Emellett a rövidítések is gyakoriak voltak, amelyek különféle jelek – pont, vessző, kettőspont – használatával, illetve egyéb szokatlan rövidítési eljárásokkal történtek. A kegyelmed szó esetében például csak a szó elejét használták, mint „k”, „kg” vagy „kegh”.

A levelek szerkesztésénél fontos szerepet töltöttek be a záró formulák is, amelyek rendszerint a levélíró szolgálatát vagy ajánlását tartalmazták, hasonlóan a bevezetőformulához. Ezt követően helyet kapott a keltezés, bár Erzsébet missilis leveleinél sok esetben csak a nap szerepel, s nem mindig teljes dátumot találunk. A keltezésnél gyakran előfordult, hogy csupán körülírás formájában utaltak az időpontra, de a helymegjelölés jellemzően pontosan szerepelt.

A levelezés egyik fontos eleme volt az udvariasság, amelyet a nyelvezetben, a kezdő és a záró formulákban egyaránt alkalmaztak. Az udvarias megfogalmazás különösen fontos volt a hierarchikus társadalmi rendszerben, ahol a társadalmi státusz és rang jelentős szerepet játszott, így a levélíróknak ügyelniük kellett arra, hogy megfelelő tiszteletet tanúsítsanak a címzett iránt.

A hibajavítás folyamatában a hibák két módon érzékelhetők : azonnal, amikor a scriptor észleli őket az írás során, vagy utólagosan, amikor átnézi a kész szöveget. A javítási mechanizmusokat három fő típusra oszthatjuk: törlés, takarás és betoldás.

¹¹¹ Keszler 1995.; Keszler 2004.; Korompay 2003.

¹¹² Például MNL-OL-P 1314-3447.

¹¹³ Például MNL-OL-P 1314-3319

¹¹⁴ Kocsis 2018. 64-65.

A törlés során a hibás részt egyszerűen kihagyják vagy átírják, hogy helyes legyen. A takarással a hibás részt elfedik, például egy vonallal vagy szimbólummal, majd a javított formát írják fölé vagy mellé. A betoldásnál pedig a scriptor az eredeti szöveg mellett vagy fölé helyezi el a helyes formát, anélkül hogy eltávolítaná az eredeti hibát, így jelezve a javítást.

Az aláírást elkülönítetten, általában bal oldalt vagy középen helyezték el. Ennek a segítségével igazolták a dokumentum hitelességét.

Batthyány Ádám

A főúri és nemesi asszonyok élete a 17. században nagy részben férjeik távollétében telt, akik gyakran háborúban vagy a királyi udvarnál esetleg az országgyűlésen töltötték idejüket. Ilyenkor az asszonyok jelentős felelősség hárult rájuk, hiszen a családfő távollétében nekik kellett gondoskodniuk az udvarról és a birtokok igazgatásáról. A mindennapi élet és a gazdasági feladatok miatt foglalkoztak főzéssel, gyógyítással, divattal, sőt, a könyvek is nagy jelentőséggel bírtak az életükben.¹¹⁵ A XVII. században a magyar emberek legfontosabb gazdasági tevékenysége a mezőgazdaság volt. A nemesség nem a manuális munkában vett részt, hanem annak megszervezésében, illetve az ő életminőségüket is befolyásolta a mezőgazdasági termelés.¹¹⁶ A nők gyakran leveleztek férjükkal vagy más családtagjaikkal, barátaikkal. A főúri és nemesi asszonyok tehát nem csupán a háztartás fenntartásában¹¹⁷, de családjuk gazdasági és társadalmi befolyásának megőrzésében is kulcsszerepet játszottak, miközben igyekeztek biztosítani családjuk jólétét és megbecsülését a társadalomban. Ezek miatt is lehetséges, hogy ilyen sok levélváltás történt Batthyány Erzsébet és Ádám között.

Erzsébet és férje, Erdődy György levelezésének¹¹⁸ vizsgálata során megfigyelhető, hogy több olyan levél található, amelyet Erdődy György írt Batthyány Ádámnak, és ezek gyakran csak néhány nap eltéréssel érkeztek Erzsébet leveleitől, ráadásul ugyanarról a helyszínről. Ezen jelenség azt sugallja, hogy a házaspár között nem volt szükség külön levelezésre, mivel az általuk küldött levelek időben és térben párhuzamosan zajlottak. A férj és feleség közösen kommunikálhattak ugyanazon személyekkel, ami azt is jelezheti, hogy bizonyos ügyekben közös álláspontot képviselhettek, bár ennek a feltárása még további kutatást igényelne.

¹¹⁵ Ambrus 2015. 159.

¹¹⁶ Rondo 1998. 139–140.

¹¹⁷ Pukánszky 2013. 66.

¹¹⁸ MNL-OL-P 11505-11684.

A magyar történetírásban a „nagyasszony” fogalma elfogadottá vált, amely a vallásos, hű feleség, gondos anya és szorgalmas gazdasszony tulajdonságait ötvözi.¹¹⁹ Ez az eszménykép egy ideális asszonyt mutat be, aki mindenben megfelel a kor által felé támasztott elvárásoknak. Figyelembe kell venni, hogy mivel férje, Erdődy György is gyakran tartózkodott a birtokaikon, és együtt tartózkodtak ezekben az időszakokban, valószínűsíthetjük, hogy Erzsébetnek nem kellett teljesen önállóan irányítani a gazdaságot.

Erdődy Györgyné, a birtokügyekben is jártas volt: 1641-ben Gereben birtokát bátyjának, Ádámnak engedte át, egy előnyös csere útján, ami jól mutatja, hogy ezek az asszonyok a gazdasági kérdésekben is aktívan részt vettek.¹²⁰ A két testvér közötti levélváltások nemcsak a rokoni szál fenntartásáról szóltak, hanem amint a fenti példa is mutatja az ügyeik rendezésére is szolgáltak.

Erzsébet és Ádám viszonylag jó testvéri viszonyban álltak egymással. Ez azonban nem mondható el Batthyány Magdolnáról, aki többször bírálta élesen öccse döntéseit. A királyi tanácsos házassági terveit kifogásolta, mert szerinte csak erkölcsös, „jó nemzetből való” hölgyet választhat, hogy a család becsülete megmaradjon. „Magyar ts jó nemzetből valót vegyen kegyelmed, ha szegény és árva is, de erkölcsös legyen. Tekintse két házasulandó fiát és férjhezadó hajadon leányait. Ne gyalázzon meg nagyságod mindnyájunkat [...] jámbor, istenes idvezült feleségét, maga böcsületit, öreg úri állapotját.”¹²¹ Ádám nem vette figyelembe nővére intését és az olasz származású Formentini Auróra Katalint (Görz, 1609. október 26. – Rohonc, 1653. április 5.) vette feleségül.

Erzsébet asszony és Batthyány Ádám levelezése sokkal több volt pusztán hivatalos ügyintézésnél. E két testvér kapcsolatát szeretetteljes, ám sokszor kihívásokkal teli levelek fűzték szorosabbra, melyekben állapotjelentéseket osztottak meg egymással a családtagok egészségi állapotáról. A betegségek gyakran szolgáltak indokul a látogatások elhalasztására vagy levelek késedelmes megválaszolására. Erzsébet tehát nemcsak az édesanyjának számolt be betegeskedő családtagjairól, hanem bátyjának, Ádámnak is írt ezekről az eseményekről. 1645 decemberében például egy levelében arról írt, hogy reméli, a gyermekei nem okoznak bajt „kegyelmetek szerelmes gyermekinek.”¹²²

¹¹⁹ Várkonyi 2007. 128.

¹²⁰ Koltai 2002. 45.

¹²¹ Takáts 1917. 38.

¹²² MNL-OL-P 1314-3333.; MNL-OL-P 1314-3336.

Erzsébet leveleiben gyakran intézett kéréseket is bátyjához, főleg, ha jobbágysági védelmére volt szüksége. 1643-ban például arra kérte Ádámot, hogy adja ki a porkoláb által visszatartott borát¹²³, és 1644-ben szintén levélben fordult hozzá egy adósság miatt zaklatott szolgája érdekében.¹²⁴ Erzsébet egyébként előszeretettel érdeklődött bátyja és családja egészségi állapota felől is, valamint gratulált a gyermekek születése alkalmából.

Bár a két testvér közötti kapcsolat jellemzően szoros volt, időnként ellentétek is felmerültek köztük, főleg Batthyány Ádám katonáinak viselkedése miatt, akik időnként háborgatták a helyi lakosságot. Ezek az ellentétek azonban mindig békésen rendeződtek, ahogy azt Pater Ambrosius soproni rektor 1646-os közvetítése is bizonyítja.¹²⁵

Erzsébet leveleit többször is szeretetteljesen zárja: "Kegyelmed szeretettel szolgáló huga." 1656 karácsonya előtt például arról érdeklődött bátyjánál, hogy a fiának szánt ruházat elkészült-e már, és ha igen, küldje el neki.¹²⁶ Nemcsak gyakorlati dolgokról, de szokatlan vásárlásairól is beszámolt bátyjának: 1658-ban például egy Magyarországon még újdonságnak számító kalendáriummal lepte meg Ádámot¹²⁷, amelyről már fentebb részletesen is írtam.

Erzsébet számára a családi kötelék és a támogatás mindennél fontosabb volt. Bár néha összezördültek, kapcsolatuk mindvégig a kölcsönös tiszteletre épült.

Lobkowitz Poppel Éva

Lobkowitz Poppel Éva tevékenységét elsőként Takáts Sándor 1917-ben¹²⁸ egy családtörténeti tanulmányban vizsgálta, amelyben a nyugat-magyarországi arisztokrata nemesasszony életét és szerepét mutatja be. Levelezésének egy jelentős részét, pedig Kincses Katalin közölte forráskiadványában.¹²⁹ A levelezésekből látható, hogy a korabeli nők rendkívüli tisztelettel fordultak saját édesanyjuk felé, még felnőttként, többgyermekes anyaként is tanácsokat kérve tőlük a háztartás vezetésével, gyermekneveléssel és betegségek kezelésével kapcsolatban. Forgách Zsuzsánna például „szerelmes asszonyom anyám” megszólítással üdvözölte anyját, Soos Klárát.¹³⁰ Ugyanezzel a formulával találkozunk Erzsébet Poppel Évának írt leveleiben is.

¹²³ MNL-OL-P 1314-3324.

¹²⁴ MNL-OL-P 1314-3330.

¹²⁵ MNL-OL-P 1314-3334.

¹²⁶ MNL-OL-P 1314-3399.

¹²⁷ MNL-OL-P 1314-3410.

¹²⁸ Takáts 1917. 92–94.

¹²⁹ Kincses 1993b.

¹³⁰ Deák 1879. 144.

Kiemelkedő személyiség volt Poppel Éva, aki cseh származásúként, Batthyány Ferenc feleségeként került Magyarországra, és a történelem egyik fontos alakja lett, mivel Zrínyi Miklós nevelője volt. Széleskörű orvosi ismeretekkel rendelkezett, különösen nőgyógyászati, csecsemőápolási és meddőségi problémák terén. Nemcsak hazai nemesasszonyok, hanem a kor szak legjelentősebb személyei is gyakran fordultak hozzá tanácsért, ahogy azt Magyari-Kossa Gyula, a magyar orvostörténet kutatója is megemlíti: „tanultabb és keresettebb alig akadt nála abban a korban”¹³¹. Poppel Éva például Thurzó György nádorispánnak személyesen szállított gyógyszereket a pozsonyi országgyűlésre, és orvosságot küldött Zrínyi Györgynek, valamint Pázmány Péter érseknek is.¹³²

A Poppel Évához írt levelek gyakran egészségi állapotukról szóló beszámolókkal kezdődtek, ami túlmutatott a bevezető formulán, mert sok esetben ez képezte a levél legfőbb tartalmát.¹³³ A gyermekápolásról és nevelésről szóló írások csak a 18. században kezdtek gyakoribbá válni, a 17. században még közvetlenül egymástól kértek segítséget, amely miatt Poppel Éva ilyen nagy népszerűségnek örvendett.

Egy 1641 májusában írt missilis szól Batthyány Erzsébet gyermekszülést követő válságos állapotáról. Poppel Éva lányai, Magdolna és Erzsébet szüleihez többször segédkezett, s mint láthattuk, az unokák dajkáit és a bábákat is ő szerezte melléjük.¹³⁴ A köztük lévő kapcsolat bizonyítéka az is, hogy egy missilisben kéri édesanyját, hogy „alazza megh magat Annira hoga Jjön ide hozza”¹³⁵. Erdődy Györgyné 1640-ben írt két levelében saját betegeskedéséről számolt be Poppel Évának, s arról, hogy édesanyja meglátogatását (aki ekkor már szintén súlyos beteg volt) el kellett halasztania, mert maga is erőtlen, de az udvarába érkezett Esterházy Miklós nádort, majd Erdődy Miklóst is kellett fogadnia.¹³⁶

Egy ismeretlen évjártú január 20-án írott levelében Poppel Évának segítségét kéri a pénzügyeik rendezésében. „Nagisagodat ha lihit nagi/szagod visi zalogban azt akivis izust mi it barcak öt saz talirt adnak vaja mert tugia nagiszagod minni busulasban vagunk asirt az pinzirt”.¹³⁷

¹³¹ Magyari-Kossa 1931. 450.

¹³² A megállapítást idézte az orvostörténeti szakirodalomban: Szállási 1994. 532.

¹³³ Kincses 2019. 145.

¹³⁴ Uo. 154.

¹³⁵ MNL-OL-P 1314-3312.

¹³⁶ Kincses 1993b. 238–242

¹³⁷ MNL-OL-P 1314-3422.

Édesanyával több gazdasági kérdésben is értekeztek, mint például, amikor molnárok küldéséről¹³⁸ esett szó. Erzsébet próbált viszonzni Poppel Éva segítségét, mert amikor hordónak való fát vágtak küldött neki: „vagunk nayodnak az hordo fakat igin/migi solgalom az igi hordo idint im/migi küldötím nayodnak migi az du/nantul valot”¹³⁹.

Nemcsak a fahordók jelezték, hogy a korszakban jelentős volt a borkultúra, hanem egy dátum nélküli szombati napon kelt levél, amelyben Erzsébet édesanyjától bort kér, mert „az it valo borok igin irösek”¹⁴⁰.

Batthyány Erzsébet levele Batthyány Borbálának

Erdődy György halála mélyen megrázta feleségét, aki a tragikus eseményről húgának, Borbálának, az özvegy Forgách Zsigmondnének írt levélben számolt be. György hetek óta betegeskedett, és bár próbálkozott a tarcsai és balfi gyógyfürdők vizeivel enyhíteni állapotán, de egészsége nem javult, és végül, még az ötvenedik életévét sem érte meg, mert 1663-ban elhunyt. Az özvegy így írt haláláról:

„Akiartam volna örvinditisb hyrt irhattam volna kigilmidh, Engim az Ur/istni tovaabbi míg latogatvan, az én szirelmi Uramat Groff Erdődý/ György Uramat egynikany hittý bitigiskidissi utan, midön szintin/ az Balfi Vizbül Bichbén az Doctorok curaja ala igirkizit vol, / na utyaban itt Sopronban czötörtöktül fogva migk nihizidnin iz/ ilmult eyel 12 és 1 ora között Istnnik chimizzin”¹⁴¹

A levélben kifejezi szándékát, hogy az elkövetkező kedden jelenti be hivatalosan a gyászhirot, és tervezi, hogy férje testét a vépi kastélyba helyezteti el. Az özvegy a temetést és a végső búcsút méltó módon kívánta megszervezni, hogy férjének, Györgynek utolsó útját tisztelettel és kellő tisztességgel biztosítsa.

A levélben szereplő balfi gyógyfürdőről 1631 és 1783 között számos jelentős leírás készült, szám szerint kilenc. Ezeket minden esetben képzett természettudósok és orvosdoktorok készítették, tudományos igénnyel és népszerűsítő célzattal, hogy kortársaik figyelmét felhívják a balfi víz gyógyító hatására. A korabeli szakértők megállapításait későbbi vízanalízisek is alátámasztották. Bár a magyarországi fürdőkultúráról több munka is napvilágot látott, úgy tűnik,

¹³⁸ MNL-OL-P 1314-3431.

¹³⁹ MNL-OL-P 1314-3440.

¹⁴⁰ MNL-OL-P 1314-3441.

¹⁴¹ MNL-OL-P 1314-3420.

hogy a 16–17. századi ismereteket még bővíteni lehetne a városok fennmaradt iratainak tanulmányozásával, különösen a soproni és a balfi fürdőkre vonatkozó gazdasági elszámolások, ár-szabások és fürdőleírások alapján.¹⁴² A balfi fürdőzés hivatalosan 1560-ban vette kezdetét, májusi fürdőszezonnal, noha arra vonatkozó középkori adatok nincsenek, hogy a hőforrás vizét már akkor használták volna fürdőzésre. Magyarországon a korai újkorban jelentős fürdőélet zajlott, amely a középkori fürdőkultúra továbbélését tükrözte, hasonlóan több más európai területéhez.¹⁴³ Balf történetéről összefoglaló művet ugyan nem írtak, de Gimes Endre tudományos ismeretterjesztő¹⁴⁴ célzattal készített egy átfogó munkát a fürdőhely múltjáról.

Batthyány Erzsébet több levele arról tanúskodik, hogy nemcsak a Balfi vizet, hanem nyaranta a tarcsai fürdőt látogatták legtöbbször. Azonban ezek a fürdőkúrák sem csak pihenéssel teltek, hanem ilyenkor szélesítették kapcsolati hálóját és tarthatta fenn a már meglévőket. 1647 júliusában asszonyok jöttek hozzá Tarcsára küldöttségbe, hogy a grófnő közbenjárjon Novákné asszony atyjafia érdekében. De erről az esetről már a Batthyány Ádám fejezetben bővebben írtam.

A korszak társadalmi életéről szólva Batthyány Erzsébet példája is figyelemre méltó, mert özvegységbe kerülve, 1663-ban nem gondolt újabb házasságra, amelyet anyagi biztonsága tett lehetővé. A hölgyek közül csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak, hogy függetlenül éljenek. Jelentős vagyona nem jelenti azt, hogy nem bonyolódott volna zálogüggyekben. Erre bizonyíték a végrendelet is, illetve egy 1647-ben Batthyány Ádámnak írt levele, amelyben megemlíti, hogy testvére, Batthyány Borbála, neheztel rá, amiért néhány értékes nyakláncot – minden bizonnyal családi örökséget – zálogba adott anyagi szükség miatt, és ígérte, hogy azokat mielőbb kiváltja.¹⁴⁵

Batthyány Erzsébet végrendeletének tanulságai

A kora újkori Magyarországon a nemesasszonyok művészeti és vallási mecénatúrájáról viszonylag kevés írásos forrás áll rendelkezésre, így a fennmaradt dokumentumok kiemelten értékesek. A női mecénások tevékenységeiről nem maradtak fenn például mesterszerződések, vásárlási számlák vagy művészekkel folytatott levelezések, amelyek révén részletesen rekonstruálható lenne gyűjteményalakításuk vagy támogatásaik. A kevés kivétel közé tartozik Batthyány Erzsébet grófnő, aki özvegyége után jelentős anyagi függetlenségre tett szert, és több esetben

¹⁴² Kincses 2019. 110–114.

¹⁴³ Uo. 90.

¹⁴⁴ Gimes 1977.

¹⁴⁵ MNL-OL-P 1314-3445.

nagyobb összeggel segítette az arra rászorulókat, többek között a szombathelyi domonkos rendet, akik az iskola és templom fenntartására fordították.¹⁴⁶

Batthyány Erzsébet 1663-ban vesztette el férjét. Ezt követően fiával, Erdődy Sándorral vagyoni vitákba keveredett, amely megromlott kapcsolatukat is tükrözte. Erzsébet grófnő három lányát különböző (ausztriai és szlovén) domonkos kolostorokban neveltette: Mária Teréziát az alsó-ausztriai Tullnban, míg Mária Ágnes és Erzsébetet Studenicében, Szlovéniában. Ezekről a pontos adatokról a végrendelet alapján van tudomásunk. Erzsébet döntés azért is volt szükséges, mert Magyarországon a reformáció és az oszmán hódítás hatására a domonkos rend női kolostorai a 16. században megszűntek, így külföldre kényszerültek azok, akik ilyen neveltetést szándékoztak biztosítani lányaik számára.¹⁴⁷ A kolostorokban nemcsak a vallási tanulmányok, hanem a különféle tudományok, mint például a történelem, irodalom és nyelvek is részei voltak a tanrendnek. Az itt végzett oktatás nemcsak az egyéni tudás gyarapítását szolgálta, hanem a női identitás formálásának is fontos eszköze volt. A kolostorokban írt krónikák és levelek egyedülálló dokumentumok, amelyek bizonyítják a nők műveltségét és intellektusát.¹⁴⁸ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a kolostorban végzett nevelés nem feltétlenül jelentette azt, hogy a lányok később apácák lettek volna. Sokan, akik kolostori nevelésben részesültek, házasságra készültek, és a megszerzett tudást később a családi életükben hasznosították.

Erzsébet több jelentős jótékony felajánlást tett: 1658-ban alapítványt hozott létre a szombathelyi domonkos rend tagjai javára, 1667-ben kölcsönt adott a szombathelyi iskola és templom építésére, majd 1668 és 1674 között a szombathelyi Szent Márton domonkos templom újjáépítéséhez járult hozzá. Emellett 1674-ben a soproni domonkos rend letelepedését is támogatta, és 1673 és 1674 között további 15 000 forint értékben adományozott a szombathelyi domonkos közösségnek. Ekkora összeg ritkaságnak számított a korabeli női mecénások között.¹⁴⁹ Az arisztokrata nők számára a vallási életben való részvétel kiemelkedően fontos szerepet játszott, mivel ez a szféra gyakran lehetőséget biztosított számukra a szabadságra és az önállóságra. A vallási közösségek, kolostorok és templomok nem csupán a hitélet színterei voltak, hanem olyan helyek is, ahol a nők kifejezhették magukat, tanulhattak, és közösségi kapcsolatokra tehettek szert.¹⁵⁰ Batthyány Erzsébet végrendeletében sem feledkezett meg róluk, mert 7000 forintot hagyott a szombathelyi domonkos kolostorra.

¹⁴⁶ Viskolcz 2022. 36.

¹⁴⁷ Zsámbéky 2001. 228–229.

¹⁴⁸ Bogucka 2016. 140.

¹⁴⁹ Viskolcz 2022. 57.; Zsámbéky 2012. 59.; Zsámbéky 1999. 235.

¹⁵⁰ Bogucka 2016. 53.

Erzsébet grófnő több végrendeletet¹⁵¹ készített. Az elsőt 1653-ban, a másodikat 1664-ben, de mindkettőt visszavonta, amikor 1673-ban újból végrendelkezett. Az első kettő nem maradt meg, de az utolsó is jól tükrözi a korabeli magyar főnemesi vagyon kezelésének összetettségét, sokszínűségét. A végrendelet szokásos barokk formulával indult, hangsúlyozva a halál közelségét, és az örök nyugalomhoz vezető lelki békét, amit javai elrendezése biztosíthatott számára.

„Azért primum et ante omnia, azon Testamentumimat, mellyet 1653 esztendeő tayban, magam kezéuel iruán, szegény Battyam Groff Bottyáni Adam Ur kézéhez atta(m), mellyet mai napigh sem uehettem(m) vissza kezemhez, úgy más Testamentumotis, kit in Anno 1664 Szent Ersébet Asszony napián Bécsben töttem, Vesselény Palatinus Mesterének exhibeáluán, azon emletet két rendbéli Testamentumimat uigore praesentium, in omnibus suis punctis, et Clausulis cassálom, annihilalom, és semmiué teszem”¹⁵²

Fiát, Sándort fő örökösének jelölte meg, de kijelentette, hogy vele szembeni követeléseit már teljesítette, mert köztük feszült viszony volt, mint édesanyja Poppel Éva és bátyja Batthyány Ádám között. A kapcsolatuk elmérgesedését mindkét esetben az okozta, hogy az özvegyektől az örökös fiúk több javadalmat követeltek, mint amennyit az édesanyjuk akart volna még életükben odaadni. Fia örökös nélküli halála esetén a birtokokat Batthyány Kristófra, majd Pálra, illetve később három lányára¹⁵³ és a domonkos rendre hagyta, hogy egy új kolostort építhessenek Kőszegen.

Unokaöcseinél Batthyány Kristófnál és Pálnál zálogban voltak különböző falvak és birtokok, illetve más rokonoknál és ismerősöknél, de a neki adósok között szerepel Szombathely városa és a pettaui kolostor is. Az összeg 61950 forintot tett ki, amely jóval kevesebb, mint az ő tartozásai, amely csak 15900 forint. Az adósságai közé sorolta két lányának a kiházásítására félretett 4000 forintot, amelyből arra következtethetünk, hogy őket nem apácáknak szánta, de a legidősebb lány nem szerepel itt. A lányokról említést tesz bátyjának írt leveliben is: „Harmalik/lianom atis az apasak kösi”¹⁵⁴.

A végrendeletben szerepeltek Erzsébet ékszerei is, amelyek közt volt egy gyémántos gyűrű és egy pár arany, keleti gyémántokkal díszített perec, több ezer forint értékben. Ezek azért fontosak, mert zálogtárgyként is használták őket, mint például azt a gyémántos Rózsát,

¹⁵¹ Közli ezeket: Zsámbéky 1999.

¹⁵² Uo. 240.

¹⁵³ Haláluk pontos idejét egyik lány esetében sem tudjuk, de Benda Borbála azon kijelentését, hogy „egyetlen gyermekük (Batthyány Erzsébeté és Erdődy Györgyé) érte meg a felnőtt kort: Erdődy Sándor”, nem tartom kellően megalapozottnak. Benda 2007. 112. Batthyány Erzsébet végrendeletében 3 lány is szerepel, tehát ők biztosan túléltek édesanyjukat.

¹⁵⁴ MNL-OL-P 1314-3482.

amelyet Batthyány Pálnénak adott zálogba 300 forint értékben. Külön említi végrendeletében név szerint a régi hű szolgálait is, például Szalay Vince domonkos frátert és festőt, Bukter Miklós vörösvári porkolábot, és Gyurkó soproni szakácsot. A végrendelet végrehajtására több személyt, köztük Szelepcsényi György érseket és Esterházy Pál nádort kérte fel, a protektor szerepére pedig nagybátyját, Wenzel Franz Eusebios Lobkowitz herceget jelölte.

Erzsébet haláláról a vasvári káptalan kihallgatási jegyzőkönyvéből tudhatunk meg részleteket. Sopronban betegeskedett, és a helyi orvos, Pech kezelte. A betegeskedése során mellette voltak pártfogoltjai, köztük a már említett Szalay Vince. Boldogasszony napja előtt, július 2-án, olyan rossz állapotba került, hogy a domonkos atya meggyóntatta és megáldoztatta. Ekkor egy soproni asszony, Gombkötő Mihályné, aki Erzsébetnek ötszáz forinttal tartozott, állítólag kicsalta a tartozását elengedő dokumentumot: fogta a grófnő kezét, aláírta vele az írást, majd a grófnő pecsétgyűrűjével le is pecsételte. Erzsébet 1674. július 4-én, 55 éves korában hunyt el Sopronban. Halála után, 1675 januárjában hagyatéki tárgyalást tartottak, ahol a leltár hiányokat is feltárt: egy ezüst hajtű, egy pár anabaptista kés és néhány értékes tárgy hiányzott.

Batthyány Erzsébet grófnő életének és tevékenységeinek dokumentálása kiemelkedő bepillantást nyújt a 17. századi főrangú magyar nemesasszonyok mecénás szerepébe, vagyonkezelési gyakorlatába, és hitéletének biztosítására hozott rendelkezéseibe, amelyekkel gondoskodott lelke üdvösségéről is.

Konklúzió

Batthyány Erzsébet élete, személyisége és levelezése egy sajátos, mégis a kor arisztokrata női mintáinak számos elemét tükröző történetet mutat be. A levelekből és a rendelkezésre álló forrásokból egy olyan asszony alakja bontakozik ki, akit nem csupán származása és társadalmi helyzete határozott meg, hanem az a szellemi és kulturális örökség is, amelyet szülei és közvetlen környezete hagytak rá. Erzsébetet a 17. századi arisztokrata nőket jellemző társadalmi szerepre predesztinálta családja, amely szerep magában foglalta a birtokigazgatást, a család és a háztartás felügyeletét, valamint az utódok nevelését és a kapcsolati háló fenntartását. Az ő esetében mindezeket különösen gazdag kulturális műveltséggel, valamelyest irodalmi érdeklődéssel és hitbuzgalommal párosította, ami kiemelte őt kortársai közül.

A korabeli magyar főúri nők számára egyre inkább fontosabbnak számított az írni és olvasni tudás, bár e műveltség elsősorban vallási olvasmányokra, háztartásvezetési ismeretekre és magánlevelezésekre korlátozódott. Erzsébet neveltetése azonban kitűnt kortársai közül: édesanyja, Poppel Éva nagy gondot fordított lányai, így Betuska művelésére is. Ez az alapos

neveltetés a levelezések tartalmában is megmutatkozik, hiszen Erzsébet levelei nemcsak a családi ügyek és gazdasági kérdések tisztázására szolgáltak, hanem a korabeli társadalmi normák között lavírozó női szerepvállalásának dokumentumai is.

Erzsébet az előkelő női szerep számos feladatának megfelelt, ezek közül kiemelkedik a gyermeknevelés és a család birtokainak igazgatása, mert a levelekből ezekről kapunk leginkább tájékoztatást. Annak ellenére, hogy férje nem volt olyan sokat távol¹⁵⁵, Erzsébet mégis gyakran intézkednie a birtokok körül, ami nemcsak a gazdasági tudatosságát, hanem a felelősségvállalás képességét is feltételezi. Az anyagi kérdések intézése, a javak megóvása és a családi örökség kezelése mind azt mutatják, hogy a grófnő, – amelyet a bátyjával, Batthyány Ádámmal folytatott levelezései is alátámasztanak, hogy – képes volt erőteljesen fellépni és minden követ megmozgatni annak érdekében, hogy elérje a céljait.

A levélváltásokban megjelenik Erzsébet szeretetteljes gondoskodása is, különösen a gyermekeivel, amely a korabeli arisztokrata női viselkedés egyik elvárása volt. Számos alkalommal kért tanácsot édesanyjától a gyermeknevelés és a betegségek kezelése kapcsán, ezzel is megfelelvén a korszak azon társadalmi normájának, amely a nőt a család egészségének és jólétének gondozójaként írta elő.

A fentebb felsoroltakon túl mecénási szerepet vállalt. Erzsébet nem egyszer támogatta a domonkos rendet, továbbá adományokat tett különböző vallási célokra. Bár a korszak számos arisztokrata nője támogatta az egyházat, az ilyen fokú aktív részvétel nem volt általános. Ez mutatja, hogy Erzsébet vallási elkötelezettsége nem csupán a kor elvárásainak való megfelelés volt, hanem egyéni, elhivatott döntés.

Batthyány Erzsébet viselkedésében egyszerre fedezhetjük fel a korabeli elvárásoknak való megfelelést és az egyedi hozzáállást. Az ő esete kiváló példája annak, hogyan tudtak a korszak arisztokrata asszonyai érvényesülni a család és a birtokigazgatás területén, miközben saját érdekeik, vallási elköteleződések is fontos szerepet játszottak életükben. Erzsébet személyisége, viselkedése és levelezése mind egyaránt hozzájárulnak ahhoz a képhez, amelyet a 17. századi arisztokrata nők társadalmi és egyéni szerepéről alkothatunk.

Az írnokok által írt levelek külön kérdést vetnek fel. Noha Erzsébet nem minden esetben sajátkezűen fogalmazta meg leveleit, a tartalmi irányítás és a levélírás háttérében meghúzódó személyes motivációk és célok egyértelműen az ő befolyását tükrözik. A fennmaradt missilisek

¹⁵⁵ Az, hogy pontosan mennyit tartózkodott távol Erdődy György még kutatásra váró terület.

lehetőséget adnak arra, hogy mélyebben megértsük a korabeli arisztokrata nők írásos kommunikációjának sajátosságait, valamint a levelek tartalmában és formájában is megjelenő hierarchikus társadalmi normákat.

A levelek nyelvezete és szerkezeti sajátosságai fontos forrásul szolgálnak a középmagyar kori írásbeliség és nyelvhasználat tanulmányozásához. A változatos nyelvi mintázatok, a megszólítások és a záró formulák a korabeli udvariassági és társadalmi normák nyelvi kifejező elemei, amelyek ugyanakkor az egyéni érzelmek és gondolatok is megjelenhettek.

A jövőbeli kutatások számára különösen izgalmas lehetőség Batthyány Ádám választleveleinek feltárása és elemzése. Ezek a levelek nemcsak Erzsébet gondolkodásának és tevékenységeinek kontextusát mélyítik el, hanem rávilágítanak a testvéri kapcsolatok és a társadalmi hierarchia működésének finom mechanizmusaira is. Emellett Erzsébet férje, Erdődy György Batthyány Ádámnak címzett levelei további adatokat szolgáltathatnak a házaspár közös stratégiáiról, illetve a korszak családi és gazdasági életének szövevényes összefüggéseiről. E levelezések elemzése újabb adalékot nyújthat a főúri nők és férfiak közötti kommunikáció kutatásában, és hozzájárulhat a korszak társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyainak komplexebb megértéséhez.

Bibliográfia

Források

Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515–1709 [Magyar Leveles Tár, II. kötet] Budapest, 1879.

Pázmány Péter prédikációi, válogatta és kiadta Tarnóc Márton, Budapest, 1987.

Szenci Molnár Albert: Imádságos könyvecske..., Heidelberg, Aubry–Schleich, 1621.

Magyar Országos Levéltár

- MNL-OL-P 1314-3312.
- MNL-OL-P 1314-3319
- MNL-OL-P 1314-3324.
- MNL-OL-P 1314-3330.
- MNL-OL-P 1314-3333.
- MNL-OL-P 1314-3334.
- MNL-OL-P 1314-3336.
- MNL-OL-P 1314-3390.
- MNL-OL-P 1314-3399.
- MNL-OL-P 1314-3410.
- MNL-OL-P 1314-3420.
- MNL-OL-P 1314-3422.
- MNL-OL-P 1314-3431.
- MNL-OL-P 1314-3437.
- MNL-OL-P 1314-3440.
- MNL-OL-P 1314-3440.
- MNL-OL-P 1314-3441.
- MNL-OL-P 1314-3445.
- MNL-OL-P 1314-3447.
- MNL-OL-P 1314-3469.
- MNL-OL-P 1314-3482.
- MNL-OL DL 44297

Szakirodalom

Abaffy 1965.

Abaffy Erzsébet: *Sopron megye nyelve a XVI. században - Nyelvészeti tanulmányok 7.*, Budapest, 1965.

Ambrus 2015.

Ambrus Attila Józsefné Kéri Katalin: *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*, Pécs, 2015.

Barlay 1986.

Barlay Ö. Szabolcs: *Romon Virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

Benda – Dicső-Erdődi 2009.

Benda Borbála – Dicső-Erdődi Balázs: Erdődy György peregrinációja (1631-1635), *Századok*, 2009/4, 919–943.

Benda – Koltai 2008.

Benda Borbála – Koltai András: *Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában*, In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2008, 429–460.

Benda 2005.

Benda Borbála: *Batthyány I. Ádám (1610–1659) udvara az asztali rendtartások tükrében*, A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia, Körmend, 2005, 193–198.

Benda Borbála 2007/4.

Benda Borbála: Az Erdődy család XVII. századi geneológiája, *Turul*, 2007/4, 109–125.

Biro 2005.

Biro Dorina: *Hatalom és kötelesség között a Batthyány család asszonyai és lányai a századok folyamán*, A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia, Körmend, 2005, 37–44.

Bódi 2021.

Bódi Dalma: A kalendárium és használója, Thurzó György nádor kalendáriumfeljegyzéseinek tanulságai, *Magyar Könyvszemle*, 2021/1, 39–62.

Bogucka 2016.

Bogucka, Maria: *Women in Early Modern Polish Society, Against the European Background*, Routledge, London and New York, 2016.

Daybell 2006.

Daybell, James: *The Materiality of letters and letter-writing. In: Woman Letter-writers in Tudor England*, Oxford University Press, Oxford, 2006.

Del Lungo Camiciotti 2014.

Del Lungo Camiciotti, Gabriella: *Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction* In: *Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction*. Journal of Early Modern Studies, Firenze, 2014, 17-35.

Deme László 1959.

Deme László: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez - Nyelvtudományi Értekezések 20*, Budapest, 1959.

French – Poska 2007.

French, Katherine L. – Poska, Allyson M.: *Women Gender in the Western Past. Vol. 2. Since 1500*, Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 2007.

Gaál 2006.

Gaál Izabella: A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára, *Egyháztörténeti Szemle*, 2006/1, 189 –197.

Gimes 1997.

Gimes Endre: *Balfürdő - Útikalauz*, Győr-Sopron megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1977.

Gramantik 2014.

Gramantik Csilla: Zrínyi Dorica élete levelei tükrében (1550–1620). *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XVIII., Fasc. 1.* (2014), pp. 57–63.

Gyáni – Nagy 2006.

Gyáni Gábor – Nagy Beáta: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, Debrecen, 2006.

Kasper – Kittelmann – Strobel – Vellusig 2021.

Kasper, Norman – Kittelmann, Jana– Strobel, Jochen– Vellusig, Robert: *Geschichte und Geschichtlichkeit des Briefs*. Zur Einführung In: Norman Kasper – Jana Kittelmann – Jochen Strobel – Robert Vellusig: *Die Geschichtlichkeit des Briefs: Kontinuität und Wandel einer Kommunikationsform*. De Gruyter, Berlin, 2021, 1–20.

Kéri 2013.

Kéri Katalin: *"Okos asszony nem marad gyermek nélkül"* - Anyai szerep, gyermeknevelés a 17-19. századi Magyarországon, in *Tanulmányok a gyermekkultúráról*, Bús Imre (szerk.), Szekszárd, 2013, 25–53.

Kéri 2015.

Kéri Katalin: Magyar művek és kutatások a nőnevelés történetéről a XX. század közepéig, *Magiszter*, 2015/1, 77–91.

Keszler 1995.

Keszler Borbála: *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig - Nyelvtudományi Értekezések 141*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Keszler Borbála 2004.

Keszler Borbála: *Írásjeltan*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.

Kincses 1993a.
Kincses Katalin: Gyógyítás Poppel Éva udvarában, *Korunk*, 1993/8, 105–111.

Kincses 1993b
Kincses Katalin: *"Im küttem én orvosságot": Lobkowitz Poppel Éva levelezése, 1622–1644*, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1993.

Kincses 2019.
Kincses Katalin: *Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyarországi gyógyítás történetéből*, Budapest, 2019.

Király 2005.
Király Péter: *A Batthyányak XVII. századi rezidenciális zenéje*, A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia, Körmend, 2005, 223–230.

Kocsis 2018.
Kocsis Zsuzsanna: *Misszilisek scriptorainak identifikálási lehetőségei*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2018.

Koltai 2002.
Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*, Országos Széchenyi Könyvtár Scriptum Rt., Budapest-Szeged, 2002.

Koltai 2005.
Koltai András: *Batthyány Ádám hagyatéka egy magyar udvarának és vagyonának sorsa (1659–1662)*, A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia, Körmend, 2005, 129–138.

Koppány 2005.
Koppány Tibor: *Batthyány II. Ferenc és Poppel Éva építkezései – 1590–1640*, A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia, Körmend, 2005, 89–114.

Korompay Klára 2003.
Korompay Klára: *Helyesírás-történet*. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 101–102, 281–299, 579–593.

Kovács 1984–1985.
Kovács I. Gábor: *A kalendárium a korlátozott fejlődés tipikus kommunikációs eszköze 1730–1820*, *Szociológia*, 1984-1985/3–4, 217–237.

Kuna 2012.
Kuna Ágnes: *Stílusmintázatok a 16-17. századi orvosi receptekben. Történeti stilisztikai elemzés kognitív nyelvészeti keretben*, In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *A stílus szocio-kulturális tényezői: Kognitív stilisztikai tanulmányok*, Budapest, 2012, 303–345.

Kustár-Árpás 2005.
Kustár Ágnes – Árpás Károly: *Batthyány Erzsébet grófnő arcreekonstrukciója*, A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia, Körmend, 2005, 249–256.

Lengyel 2019.
Lengyel Tünde: Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez. Elvárások, lehetőségek, határok, *Századok*, 2019/2, 235–250.

Magyary-Kossa 1929.
Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1929. (I. kötet)

Magyary-Kossa 1931.
Magyary-Kossa Gyula: *Magyar Orvosi Emlékek. III.*, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1931.

Maisch 2021.
Maisch Patrícia: *A nők olvasóvá nevelése a reformkori Magyarországon*, Pécs, 2021.

Meierhofer 2022.
Meierhofer, Christian: *Briefpublizistik der Frühen Neuzeit Historische und systematische Überlegungen*. In: Christian Meierhofer–Björn Spiekermann: *Briefpublizistik der Frühen Neuzeit*. Daphnis 50, 2022/2–3. 191–218.

Mikos 2006.
Mikos Éva: *18-19. századi kalendáriumaink függelékeinek néprajzi forrásértékéről*. In: Ethno-lore XXII. - A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22. Vargyas Gábor (szerk.), Budapest, 2006, 387–415.

Misák 2001.
Misák Marianna: *Reformáció és nőnevelés: adatok a leányok oktatásának 17. századi történetéhez, különös tekintettel Felső-Magyarországra*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001.

Monok 2012.
Monok István: *A művelt arisztokrata: a magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, (Kulturális örökség) Budapest–Eger, 2012.

Monok 2014.
Monok István: *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században*, In: Zsoltártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből, Papp Júlia (szerk.), Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 79–93.

Nagy
Nagy Iván: *Magyarország családai*, Pest, 1858.

- Nagy-Tóth 2007. és 2008.
- Nagy-Tóth Mária: Valentianus Purgolt, a Batthyányak újkeresztény orvosának levelei, 1622-1636. Somogy megye múltjából: levéltári évkönyv, 2007. 38. sz. 19–38. és uo., 2008. 39. sz. 23–39.
- Nurmi – Nevala – Palander-Collin 2009.
- Arja Nurmi – Minna Nevala – Minna Palander-Collin: *The Language of Daily Life in England (1400–1800)*, Amsterdam – Philadelphia, 2009.
- Pálffy 1997.
- Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században, *Történelmi Szemle*, 1997/2, 257–288.
- Papp 1964.
- Papp László: *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században - Nyelvtudományi Értekezések 44*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- Pesti 2019.
- Pesti Brigitta: *Nők szerepe és jelentősége a 17. századi könyvkiadás mecénatúrájában*, In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): *A női kommunikáció kultúrtörténete*, Tanulmányok, Napvilág Kiadó, Budapest, 2019, 138–156.
- Péter 1985.
- Péter Katalin: *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*, Helikon Kiadó, Budapest, 1985.
- Péter 2010.
- Péter Katalin: Az asszony neve, Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon, *Történelmi Szemle*, 2010/2, 151–187.
- Pukánszky 2013.
- Pukánszky: *A nőnevelés története*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2013.
- R. Várkonyi 1997.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Nők a magyar történelemben*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1997.
- R. Várkonyi 2005.
- R. Várkonyi Ágnes: *Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában*, In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*, Balassa Kiadó, Budapest, 2005, 60–113.
- Rácz 2013.
- Rácz Emese: A 16-17. századi magyarországi főrendek műveltsége, *Erdélyi Múzeum*, 2013/1, 154–156.
- Révay 2014.
- Révay Valéria: *16-18. századi magánlevelek mint a magyar nyelv és kultúra emlékei*, In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei, Borbála (szerk.) *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben: A 7. Nemzetközi*

Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai Budapest, Magyarország, Kolozsvár, Románia: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 2014, 111–125.

Rondó 1998.

Rondo, Cameron: *A világgazdaság története a kőkorszaktól napjainkig*, Maecenas Kiadó, Budapest, 1998.

S. Nagy 1971.

S. Nagy Katalin: *Anna Margit*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1971.

S. Nagy 1993.

S. Nagy Katalin: *Ország Lili*, Arthis, Budapest, 1993.

Sipos – Krász 2019.

A női kommunikáció kultúrtörténete, Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.), Napvilág Kiadó, Budapest, 2019.

Szabó 2014.

Szabó András: *Női művelődés a 16. századi Magyarországon*, In: Zsoltártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből, Papp Júlia (szerk.), Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 71–77.

Szállási 1994.

Szállási Árpád: A Batthyány család orvostörténeti szerepe, *Orvosi Hetilap*, 1994/10, 531–533.

Takáts 1917.

Takáts Sándor: *Zrínyi Miklós nevelőanyja (Lobkowitz-Poppel Éva, Batthyány Ferencné Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1917.*

Takáts 1982.

Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Tarnóc 1984.

Tarnóc Márton: *Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség*, In: A nő az irodalomban. Zalaegerszeg, Zala Megyei Könyvtár, 1984.

Terbe 2010.

Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei, 1538-1575. Sajtó alá rend. Terbe Erika. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2010.

Tolcsvai 2004.

Tolcsvai Nagy Gábor: *A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlat)*, In: Büky László (szerk.): A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, 2004, 143–160.

Tóth 1996.

Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, 1996, 139–140.

Tóth 1997.

Tóth Gábor: *Gróf Erdődy Györgyné született Gróf Batthyány Erzsébet földi maradványainak vizsgálatáról*, Szombathely, 1997.

Várkonyi 2005.

Várkonyi Gábor: *Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon*, In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Balassa Kiadó. Budapest, 2005, 415–432.

Várkonyi 2007.

Várkonyi Gábor: „*Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...*”. *Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon*, In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor, Argumentum Kiadó, Budapest, 2007, 123–137.

Viskolcz 2013.

Viskolcz Noémi: *A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára, Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Szeged–Budapest, 2013.*

Viskolcz 2022.

Viskolcz Noémi: Nemes asszonyok mecenatúrája a 17. században a Magyar Királyságban, Batthyány Erzsébet és Thököly Éva mint az egyház patriótái, *Egyháztörténeti Szemle*, 2022/4, 36–57.

Vizkelety 1957.

Vizkelety András: *A szép levél*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1957, 409–434.

Zágorhidi Czigány 2005.

Zágorhidi Czigány Balázs: *A Batthyány családnév és a Battyány helynév*, A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia, Körmend, 2005, 23–26.

Zimányi 1968.

Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

Zsámbéky 1999.

Zsámbéky Monika: Egy 17. századi grófnő életének tükre, Batthyány Erzsébet végrendelete, *Vasi Szemle*, 1999/2, 231–251.

Zsámbéky 2001.

Zsámbéky Monika: A szombathelyi Szent Márton-templom 17. századi építéstörténete és be rendezései, *Művészettörténeti Értesítő*, 2001/3–4, 221–268.

Zsámbéky 2012.

Zsámbéky Mónika: *Arcképcsarnok – Híres szombathelyi nők sorozat – Batthyány Erzsébet*, Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely, 2012.